No. २२२ / घ

Title काशिकावृत्तिटीका पदमञ्जरी (२य-३य-७म अ०)

Author हरदत्तमिश्रः

Extent ५१ पत्र   Age

Subject व्याकरण

पद्मं ज्ञरीसखमा

~~[illegible]~~ध्याय :

१२

32 पत्राणि

नं. १२२ [illegible]
काशिकावृत्तिटीका
पदमञ्जरी
[illegible]

व्याकरण पदमंजरि द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादः पत्र ९

अजयनृसीह॥ छ॥ समर्थः पदविधिः॥ छ॥ परिभाषेयमिति नाधिकारः पदविधिग्रहणादन्यथा वक्ष्यमाणानां परांगवद्भावादीनां पदविधित्वाव्यभिचारादनर्थकं
नत्स्यात्सरितः सर्वतः एवंच परत्वव्यवहितेवानंतरे भाष्यते कार्यमनयेतिकरणे गुरोश्च हल इति अकारप्रत्ययः। भावसाधनत्वे वा अन्ये दोषवारास्त्रत्रेद्र
कथ्यते इदंशब्दस्य सूत्रेऽप्रयुक्तस्यापि विधेयपरिभाषारूपसामानाधिकरण्यात्स्त्रीलिंगता स सर्वइति नन्तु यः कश्चित्पदविधिरिति सामानानिर्दिष्टत्वे
वतत्समर्थयुक्तो भवतीत्याशिरक्षाकिंस्वयिहणेन। नेतदस्ति। यः कश्चिदश्व आलणआनीयतामित्युक्ते सत्रियादि निवृत्तिः प्रतीयते नव्याप्तिः। प्रथमपठितमपि समर्थशब्दमुद्दिश्य पदेन विधेय
समर्पकत्वबलाद्रायेनक्रमेण प्रथमसाविनीपदविधिशब्द व्याख्यास्यान्विधिशब्दः कर्मसाधन इति दर्शयति विधीयत इति विधिरिति। कार्यमित्यर्थः। पदानामितिशेषलक्ष
णा षष्ठी। पदानां सतां यत्कार्यं विधीयत इत्यर्थः। यदि तु भावसाधनो विधिशब्द आश्रियते विधानं विधिरिति ततः पदेषु प्रयोगलक्षणा कर्मणि षष्ठी पदानां सतां निव्या
दने पदविधिस्तत्र समासतद्धितसुब्धातु इत्येतयोनसंगृहीतास्यात्तत्रेहि सतांपदानां सतां समासादिकार्यं विधीयते नतुनः पदत्वं। ननु च कर्मसाधनपक्षेऽपि विसंक्षिविधान
मसंगृहीतस्यात्रापदान्येवाहितत्र विधीयते न तु पदानां सतां किंचिच्चाउच्यते। कर्मणि द्वितीयेत्यादिना तु नियमः क्रियते स पदविधिः। अथाप्येकवाक्यतया स्वादिसूत्रेण विभक्ती
नां विधानमेवापि कारकविभक्तिषु तावत्क्रियाकारकयोरविना भवतः सर्वथा। उपपदविभक्तीनां त्वनुरीतरेण युक्त इत्यादीनामुपसर्गविभक्तीयनेविंशइत्यादीनामेक वाक्य
तायांसत्यसमर्थवाक्यतायां च पदविधित्वमस्त्येवा उपपदानां वसमासः पदत्वात्समासादिरिति। आदिशब्देन तद्धितइत्यादीनां ग्रहणं। तद्धिता अपि सुबंतादुत्पद्यते। सम
र्थानां प्रथमाद्वेति मस्यतु समर्थग्रहणस्य तु प्रयोजनं तत्रैव वक्ष्यामः। एवमिसुसो सामर्थ्य इत्यादीनामपि समर्थः शक्त इति। तत्रैव समर्थशब्दस्यारूढत्वात्। स्वकार्यं नाभिव्यादनस्समोहितो

केसमर्थइत्युच्यते। अर्थप्रतिपादनं च शब्दानां स्वकार्यं तत्साधकत्वेन बाधितकता लौकिका वैदिकाश्च यस्य कस्यचित् प्रतिपादने समर्थः उच्यते वेदे समर्थ इति। तत्र सा
मर्थ्याद्विशेषोवगम्यते। सविशेषः प्रत्यासत्तेरेवं रूप इत्याह विग्रहवाक्यार्थाभिधानइति। विशेषग्रहणं विग्रहस्तदर्थं वाक्यं तद्यथा राजपुरुष इत्य राज्ञः
पुरुषइति। अस्य यार्थः तदभिधाने राजपुरुषशब्दः समर्थः। अतोपि नत्वतीतेः। स पुनाराजविशिष्टः पुरुषः समर्थो वेदितव्य इति। साधुत्वेनेति शे
षः। यः पदविधिः स विग्रहवाक्यार्थाभिधाने समर्थः संज्ञा धुर्नवीतीत्यस्मिन्नास्ति सूत्रार्थः॥ तत्तु सामर्थ्यं प्रयोगतोनुसर्तव्यं॥ न पुनरियं वृत्ति
रसाववाक्यस्यार्थाभिधाने समर्थानास्य लोतत्र सूत्राद्वैरेगम्यते। एत एवास्मिन् व्याख्याने अत्रैव सन्न्याख्यान्तरमाह। अथवेति। अत्र पक्षे ×र्थे ५
पचरितवृत्तिः समर्थशब्दस्तद्धा। समर्थपदाश्रयत्वादिति। समर्थानि पदानि। आश्रयो यस्य स तथोक्तः। अचर्थश्च समर्थशब्दो न रूढिरि
त्याह समर्थानां पदानां संबद्धार्थानां संसृष्टार्थानामिति। यः पदानां विधिः स समर्थानां वेदितव्यः। समर्थानामिति कोर्थः संबद्धार्थानां संस
ष्टार्थानामित्यर्थः तत्र वाक्ये संबद्धार्थता। व्यपेक्षाहि तत्र सामर्थ्यमन्योन्यापेक्षा व्यपेक्षा आकांक्षा सन्निधियोग्यतासु सत्सु यः परस्परसं
बंधः सा व्यपेक्षा वाक्ये हि राज्ञि स्थ्य इति पदं अनियतसंबंधापेक्षयाकृत संबंधं विशेषणाकूतं समर्थमात्रं स्वसंनिधि यामीयपुरुष
मपेक्षते तेनमायानिति पुरुषइत्यनेनापि पुरुषस्वनिष्ठाभिधीयमानः संस्थेनिहितै राज्ञानं अवच्छेदकेत्यनापेक्षते अन्यस्येति। अतो विशेषण

विशेष्यभावेन संबंधः। अनियतसंबंधिविषयत्वाच्चापेक्षायां योयः सन्निहितो योग्यश्च तेन तेन संबध्यते राज्ञः पुरुषः अश्वश्च राज्ञो देवदत्तस्य च पुरुष इति। दृ
ष्टो संसृष्टार्थता एकार्थीभावो हि तत्र सामर्थ्यं। दृष्टो हि राजपुरुषपदं राज्ञानमभिधायन तावति पर्यवस्यति पुरुषमप्याचष्टे। यथा गंगायां घोष इति गं
गापदं तीरं। यदि तु तावत्येव पर्यवस्येत्तदा तो यथा वाक्ये राज्ञः पुरुषोऽश्वश्चेति द्वाभ्यां संबंधो भवति तथा राजपुरुषोऽश्वश्चेत्यपि स्यात्। विशेषणसंबंधोपि स्याद्
2 ऋद्धस्य राजपुरुष इति। तथा पुरुषपदमपि राजविशिष्टमेव पुरुषमाचष्टे न पुरुषमात्रं। यदि तथा स्यात्तदा यथा वाक्ये राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्येति द्वाभ्यां सं
बंधो भवति तथा राजपुरुषो देवदत्तस्येत्यपि स्यात्। अतो यस्य विशेषणस्याभावाद्यो विशेषः स एकार्थीभावः। नाव्याक्षांश्चापरे विशेषः। सुब्लोपो
व्यवधानं यथेष्टमन्यतरेणापि संबंधः स्वरभेदश्च संख्याविशेषो व्यक्ताभिधानमुपसर्जनविशेषणं चयोगश्चेति। तथा तासु पअलोपश्च भवति वाक्ये राज्ञः
पुरुषो नीलमुत्पलमिति। समासे तु द्वयोरेकस्मिन्नविशिष्टार्थवृत्तेः पृथगर्थाभावात्सुभावत एव विभक्तिर्निवर्त्तते तथा च सुपामाविकीशास्त्रेणाचाख्यायते
सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति। प्रत्ययलक्षणेन न लोपादिकार्यं यथा स्यादिति। पृथगर्थाभावात्पृथग्विभक्तिर्न भवति यथा वर्णेषु। व्यवधानं च पृथगर्थत्व एव
दृष्टं राज्ञः ऋद्धस्य पुरुष इति न दृष्टं यथा पुरुषपदमध्ये पदान्तरं प्रक्षिप्यते। प्रयोगानियमश्च पृथगर्थतो दृष्टः राज्ञः पुरुष इति पुरुषो राज्ञ इति॥ =२=
असति तत्र न दृष्टः यथा पुरुषपदवर्णेषु। स्वरभेदोपि पृथगर्थत्वे दृष्टः राज्ञः पुरुष इति। द्वावपि निघातस्वरेणाद्युदात्तौ। अत्र तु एव न दृष्टः यथ
पुरुष इति। दृष्टो वैकस्वर्यं दृश्यते किंच पृथक् संख्याविशेषो गम्यते पृथगर्थेषु राज्ञः राज्ञोः राज्ञां पुरुष इति। वृत्तौ तु न दृकते तु संख्या गम्यते तत दत्त
दत्तुत्तरपदद्वयत्रोपपादयिष्यामः। यक्ताभिधानं पृथगर्थेषु। तिष्ठति ब्राह्मणस्य कम्बल इति। वृत्तौ त्वव्यक्तमभिधानं। तिष्ठति ब्राह्मणकंब

लइति।संदेहोनभवतिसंबुद्धिर्वास्यात्षष्ठीसमासोवेति।नन्वत्रस्वरनिर्णयोवाक्येप्यामंत्रितनिपातः।केवलशब्दोघृतादित्वादंतोदात्तःसमासेप्यंतोदा
त्त।उपसर्जनविशेषणंव्याख्यातं।योगश्चभवतिपृथगर्थेषु।राज्ञोगोश्वाश्चकेवलश्चेति।वृत्तौतु।काश्मीड्दानेबंधनस्यसमुच्चयस्यघोतस्या
भावाच्चशब्दोनिवर्त्ततेराज्ञोगोश्वकंबलाद्यैति।तदतोविशेषोविशिष्यतेसंभिन्नोभयस्वरूपः।पांश्चदकवदविभागापन्नोहत्तावर्थइति।तेनराज्ञःपुरुषमानयरा
जपुरुषमानयेतिचयद्यप्येकरूपवानीयतइतिकार्ययोगिनिनभेदस्तथापिअभिधानप्रकारोभिद्यते।यथाब्राह्मणाःशतंभोज्यंतांब्राह्मणानांशतंभोज्यतांइति।तद्वदु
वृत्तिवाक्ययोरर्थोभिद्यतइतिस्थितं।एवंचतत्रतत्रवावचनमपिविश्वप्रयोजनं।सम्भिन्नार्थयाहिवृत्त्यावाक्यस्यबाधाप्रसंगात्।अन्येतुअस्याचार्योवृत्तौश्वेवहतोवर्त्ति
पदानामानर्थक्यमेवाहुः।तत्तुनरोचयामहे।किंराजपुरुषइत्यत्रराजार्थोनगम्यते।उभिमितिवेत्।पुरुषमात्रस्यानयनंप्राप्नोति।अथगम्यतेकिंनिबंधनात्तस्यगतिः।नता
वत्समासस्यतत्रशक्तिःकल्प्याराजशब्दनिबंधनायामपितस्यामनर्थाभावात्।नचवाक्येराजशब्दपदंव्यस्तंपुनःसमासेव्यस्तंइतिमपेक्षितेनावस्थेवहतइतिपद्यतेराजा
र्थंअतोजहत्स्वार्थावृत्तिः।अथवार्थाभिधानेप्रकारभेदइत्येतदेवसांप्रतं।तत्रसम्बद्धार्थानांसंसृष्टार्थानामितिसामर्थ्यद्वयमपिस्थितंपरिभाषावृत्तौहेतुनान्यतरद्धे
तोव्यपेक्षामात्राश्रयेणसापेक्षस्यापिवृत्तिः।यद्येवंपरांगवद्भावविभक्तिविधानेचसामर्थ्येतत्रकार्योभावस्यासंभवात्।माप्रवर्त्ति—परांगवत्त्वनिमित्तग्रहणंचोदयिष्यति
विभक्तिविधानेपिक्रियाकारकयोर्व्यपेक्षाविनाभाविनीक्वविधकृत्यग्रहणंक्वविधायग्रहणंक्वतृतीययायोगस्यापेक्षेतिनकापिदोषः।अतएवानंतरमपिपरांगवद्
वमुल्लुप्यसमासमुदाहरतिवक्ष्यतीति।समर्थग्रहणंकिमर्थमिति।सूत्रंकिमर्थमित्यर्थः।नहिकेवलेनपदविधिग्रहणेनकिंचित्क्रियते।पश्यत्यादि।ननुवाश्रितादिभिर्द्वि
तीयांविशेषयिष्यामः।श्रितादियोगेयाद्वितीयेति।एवमपिसापेक्षस्यप्रसंगः।महत्कष्टंश्रितइतिभवति।चित्रश्रितादिनिमित्ताद्वितीयासमर्थग्रहणेतुसतिनभवति।यद्य

यत्र वाक्यावस्थायां व्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यमस्ति वृत्त्यवस्थायां नैकार्थीभावः संभवति। एकार्थीभावे हि विशेषणसंबन्धो न संभवतीत्यवोचाम। कथं तर्हि देवदत्तस्य गु
रुकुलमिति सापेक्षस्य वृत्तिः। नात्र गुरुणा देवदत्तस्य संबन्धः। किं तर्हि समुदायेन। गुरुशब्दार्थकस्य कुलेन सम्बन्ध इत्यर्थाद् गुरुणापि योगो भवति। उक्तं च। समुदा
3 येन संबन्धो येषां गुरुकुलादिना। संस्पृष्टावयवास्तेपि युक्तं तेन तद्वता सहेति। अथवा परिपूर्णार्थस्य अन्यून सत्येकार्थीभावः। स्वार्थपरिसमाप्तिश्च संबन्धि
शब्दस्य प्रतियोगिनेति भवति तदपेक्षस्यापि वृत्तिः। उक्तं च। संबन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यम्। सर्वैः अपेक्ष्यते। स्वार्थवत्सा व्यपेक्षास्य वृत्तावपि न हीयत इति। किं
त्वं करिष्यासीत्यादि। अत्र वाक्यं वक्तुं तत्कृतार्थेनेति तच्छब्दः उक्तपरामर्शी यत्तनीयान्तं समस्यते तदर्थे न यः कृता गुणस्तद्वचनेनेति। अत्र वयस्य समासः शंक्यते। तत्राकुल
यति न तदर्थे न कृतं खण्डनम्। यदर्थे न वकृतं खण्डनं उपलक्ष्ये नेति न तस्य समासः शंक्यत इति न सं भविष्यतीति। तस्मान्न हृत्या शंकुलया खण्ड इति सापेक्षो ऽत्यक्ष
दर्तव्यम्। गच्छतीयं पायतिग चेत्यर्थकर्मणीति चतुर्थी यथा क्रियार्थोपपदस्य दके मे नीतिम्पमाहर्तुं गच्छतीति। अत्राप्येतदर्थे वाद्दिवधारुणान भविष्यतीति सा
पेक्षप्रत्येकं दातव्यं मन्तव्यमपायेदावीति। यणादेशो नित्यश्चेत्तु नुग्भवतीति। द्वावप्येतावुभौ विधी। नित्यस्तुक् दीर्घादित्ययमेव। यस्तु पदान्ताद्वेति विकल्पितस्तस्य
पदविधित्वाद्ध्वन न भवति। अन्यत्तु यणादेशो नित्यश्च नुग्भवतीत्येकारश्लेषं वर्णयन्तः पदान्ताद्वेति विकल्पितस्तुक् भवतीति व्याचष्टे। तन्न चैषो पदविधे
नैत्याह तत्रानन्तग्रहणं न कर्तव्यम्। प्रकृतेन दीर्घेण पदस्य विशेषणाद्दीर्घान्तस्य पदस्येति सिद्धम्। एवं सिद्धे अनन्तग्रहणस्य तस्य योगे नं पदान्तदीर्घ
स्य वर्णस्य विधिस्तक्कु यथा स्यात् तदीर्घान्तस्य पदस्य विधिर्मा भूदिति॥ छ॥ सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे। छ॥ ॥ परस्याङ्गवदिति। तस्य च परस्यामंत्रित २
स्याङ्गवदेकदेशवद्भवतीति तद्ग्रहणे न गृह्यत इत्यर्थः। तादृश्याविति दृश्यामिति। अङ्गशब्दस्यावयवत्वेन तत्र स्यामंत्रितस्यामात दाम्पु तिदेशो यमिति मातस्य

भातुस्तदा त्वंतस्य भावत्वमित्यर्थः। एतदेवस्पष्टयति सुबन्तमिति। अनुप्रविशत्यन्तर्भवति। सुबन्तामंत्रितसमुदायएकस्मिन्नामंत्रिते संपन्ने षष्ठस्वरः शक्यते
कर्त्तुं सकर्त्तव्य इत्यर्थः। कः पुनरसौ आद्युदात्तत्वं। समुदायस्यवपदात्परत्वेनिघातः। कुंडेनाटन्निति। न च संवेतितावत्सराङ्गवद्भावे समुदायस्याद्युदा
त्तं तेनबनिघातस्य। असत्यपिकुण्डशब्दो निन्नविषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तः। पदात्परमामंत्रितंनिहन्यते। पदात्किं अटन्नित्येतत्सादावर्त्त
तेतदानास्तिनिघातः इतिद्वयोराद्युदात्तत्वंस्यात्। किंचपुल्लिंगापिकुण्डशब्दोस्ति। पत्यौजीवतिकुण्डःस्यान्मृतेभर्त्तरिगोलकइति। कुण्डीतिच ङा।
नपदादिस्त्रवेणङीबिभवति। परशुनावृश्चन्निति। आङ्परयोःखनिशृभ्यांडिच्चेतिकुप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः परशुशब्दः। मडशब्दः मंद
श्चतिरकुप्रत्ययान्तः कश्मीरशब्दो घनादित्वादंतोदात्तः। सुबंतस्यपराङ्गवद्भावेतन्निमित्तग्रहणं। तस्यामन्त्रितवाच्यस्यार्थस्ययन्निमित्तंत
दनिधायैवसुबंतंपराङ्गवदित्यर्थः। उदाहरणंषुत्तीयान्तस्यतावन्निमित्तत्वमस्त्येव। षष्ठ्यन्तस्याप्यस्तिभृत्यनिमित्तत्वात्राज्ञतादृशानि
मितानां। एवंगोषुस्वामिन्नित्यत्रापिभवति। तन्निमित्तत्वाभावेतुनभवति। मरुत्वां इंद्रवृषभोरणायेति मरुद्भिरिंद्र सख्यं ते अस्तु। मायाभिरिंद्रमायि
नं। एतेनाग्नेब्राह्मणावावृधस्व। शोणोत्रेभ्रस्वाफः संरभस्व। मित्रेणाग्नेमित्रधेययतस्व। सुविंतिकिमिति। तन्निमित्तग्रहणादेवाति
ङन्तस्यातिप्रसंगनिरासइतिप्रश्नः। पीड्यापीड्यमानेति। नहिसूत्रकारोवार्त्तिककारवचनेनातिव्याप्तिनिवारणंमन्यतेइतिभावः। पीड अवगाहने चुरादिणिच्। उ
एत्तकर्मणिलट्। एकनैकेत्यानमैकवचनंद्विवचनंद्वाहपरत्रयानचा। यकिणिल्लोपः। तास्यनुदात्तेदितितिङोनुदात्तत्वं। यकः प्रत्ययस्वरः। एकादेशौदात्तेनोदा।

त्रइति एकारः देवदत्तः पीड्यमानेत्यत्रामंत्रितनिघातः। ननु वसमर्थग्रहणानुवृत्त्यैवात्र न भविष्यति। असत्येत्रापि सामर्थ्ये कथं संबोधनपदक्रियायाश्च विशे
षकं तथा यज्ञदत्त देवदत्तस्यामंत्रितनिघातो भवति। उक्तं वा संबोधनपदं यच्च तत्क्रियाया विशेषकं। यज्ञदत्त देवदत्तौ ति निघातोत्र न थासति। अ
थवा हेतुहेतुमद्भावलक्षणोत्र संबन्धः। रूपीड्यमानत्वदीययापीडयाहमपि पीड्य इति। गाद गार्ग्य इति। गौरे शब्दं छादित्वादंतोदात्तः। एकस्यामासनादिकायां क्रियायां द्वय
रपि कारकत्वात्तद्द्वारेणास्ति सामर्थ्यं। परग्रहणं किमिति। सन्निधानादामंत्रितस्यैव भविष्यतीति प्रश्नः। पूर्वस्य मा भूदिति। निमित्तयोरभावएवामंत्रितस्योपक्षीण
तया पूर्वस्यापि स्यादिति भावः। एवं च पूर्वस्यामंत्रितत्वमतन्त्रं। गार्ग्यः कुंडेनाटन्नित्याद्यपि भवति। संनिधानादामंत्रितनिघातमपि तत्रमिति वेदाय घेवं परमेव
संनिहितमिति न पूर्वं प्रत्यंगत्वप्रसङ्गः। देवदत्तकुण्डेनाटन्नित्यत्र पूर्वं जलङ्गत्वे सति समुदायस्याद्युदात्तत्वं शेषनिघातः। अटन्नितस्यामंत्रितनिघात इतिस्व
रं। परग्रहणे तु सति देवदत्तशब्दस्यामंत्रिताद्युदात्तत्वं तथा कुंडेनाटन्नित्यस्यापि। निघातस्तु न भवति आमंत्रितं पूर्वमविद्यमानवदिति देवदत्तशब्द
स्याविद्यमानत्वात्। छन्दसि तु परमपि पूर्वस्यांगवदिष्यते। आ ते पितर्मरुतां सुम्नमेतु पितरित्यनेन सह मरुतामित्यस्यापि निघातः। यथामृतपिंडीभू
त इति यथाल्ज नेतत्यन्वयः। अमृतपिंडामृतपिंडः संपन्नः अमृतपिंडीभूतः। तत्र सुबन्तस्यामृतपिंडात्मनापरिणामासम्भवादेकीभावप्रतिपादनपरमेतत्। अमृतपिंडइ ४
वैकतामापन्न इत्यर्थः। यद्यपि पिंडीशब्दोप्यस्ति प्रविशापिंडीमिति। तस्यायं न प्रयोगः। भूतशब्दउपमार्थः। पितृभूत इति यथा। किमर्थं पुनरेवंभूतस्य स्व
रव्यापायेयत्न इत्यत आह उभयोरिति। असत्यङ्ग्रहणे कार्यव्यपदेशशास्त्राणामन्यतमस्यातिदेशः स्यात्। यथा परस्यामंत्रितस्वरः का
र्यमामंत्रितव्यपदेशः स्वरशास्त्रं वा तथा सुबन्तस्यापि तद्भवतीति तत उभयोराद्युदात्तत्वं स्यात्। ननु यपदास रस्य निघातादुभे

वर्त्ततेविभक्त्यादीनामर्थान्यदव्ययंवक्तिद्योतयतीत्यर्थः।विभक्तिशब्देनकारकशक्तिरभिधीयतेविभज्यतेऽनयाप्रातिपदिकार्थइतिकृत्वा।स्त्रीष्वधिकृत्येति
स्त्रीषुकथाप्रवर्त्ततइत्यन्वयः।अधिकृत्येतिप्रकृत्येत्यर्थः।संनिधानाद्बुद्धिस्थयएवप्रस्तुत्येतिगम्यते।स्त्रीविषयाकथाप्रवर्त्ततइत्यर्थः।प्रायेणतुप्रवर्त्ततइतिपा
ठः।तत्रभिन्नकर्तृकत्वात्क्त्वाप्रत्ययस्यानुपपत्तिः।पुरुषाःप्रस्तुवंतिकथाप्रवर्त्ततइति।अत्राहुः।अधिकृत्ययाकथासास्त्रीषुप्रवर्त्तइत्यर्थः।तत्रप्रस्तावने
कथनेचकर्तुरेकत्वादस्तिक्त्वाप्रत्ययइति।अन्येत्वाहुः।कृत्यस्ययाकथाकर्त्तव्यकथेत्यर्थः।सास्त्रीष्वधिप्रवर्त्तते।स्त्रीष्वधीतिवचक्रियावाक्यंनत्वेतत्रयोगा
हेःसमासस्यनित्यत्वात्।अधिस्त्रीति।अव्ययीभावश्चेतिनपुंसकत्वाद्ध्रस्वोनपुंसकइतिह्रस्वः।सप्तम्यर्थेव्ययमितिभक्तिवचनतांदर्शयति।उपकुंभमिति।
कुंभस्यापेतिप्रक्रियावाक्यं।सख्येनेत्यनेनसमासः।दुःशकंदुर्यवनमिति।मनुष्यजातिवचनोशकयवनशब्दौ।किमर्थंपुनर्ऋद्धिग्रहणं।अर्थाभावइत्येवसि
द्धम्।नसिध्यति।येनसमस्यतेतदर्थस्याभावोर्थाभावः।नचात्रशकानामभावः।किंतर्हितदीयायाऋद्धेः।अर्थाभावइत्यर्थग्रहणंयत्रधर्मिस्वरूपस्यैवा ×त्य
भावस्तत्रयथास्यात्धर्ममात्रप्रतिषेधेमाभूत्।तद्यथाब्राह्मण्यामुत्पादितत्वेनकस्यचिद्ब्राह्मणत्वंप्रसज्यप्रतिषेधतिनायंब्राह्मणोयस्त्वेष्ठतिमूत्र
यन्निति।इतरेतराभावेवमाभूत्तद्गौरश्वोनभवतीति।अत्रापिवस्त्वंतरंप्रतिषिध्यतेनधर्मिस्वरूपं।अतिहिमितिमिति।अर्थाभाकालानवच्छिन्नो
भावआश्रीयतेइहतुसंप्रत्यभावइत्यस्यवस्यनंदनोपादानं।अतितैसृकमिति।तैसृकाम्प्रग्रामःसृतिभावेसंज्ञायांकन्प्र ×व×पसंख्यानंतत्रज
रंतैसृकमाच्छादनंतद्धकालविशेषपउपभोग्यंइदानींतेवा।अतिशब्दोनेदानीमित्यस्यार्थेवर्त्तते।उपभोगक्रियापेक्षोभावादतिक्रान्तिर्यथात्

शब्दोक्तिसमासावयवेरूढः। तेनसमासएवनियमः। अथतुपूर्वंपदंस्वंपदादित्यविशेषेणनियमोव्याख्यायेततनःस्वरग्रहणंशक्य
मकर्तुं। अक्रियमाणेपितस्मिन्नसमानाधिकरणेस्योपसंख्यानमित्येतदपिशक्यमकर्तुं। कथं। परस्यपरांगवद्भावेकृतेवि
णोलुङ्न्यायेनविषयभेदाल्लक्षणस्यापृत्तोपूर्वस्य। विपरांगवद्भावोभविष्यतिसतितुस्वरग्रहणेस्वरादन्यत्रपराङ्गवद्भावेन
सिद्ध्यतीति -कर्तव्यं। नच सतिस्वरग्रहणेपरश्चनाहश्चन्नित्यत्रदृश्यन्नितिप्रातिसमासेपदिकंनुबद्धत्ययत्कश्पेनाह्नत्ययपर
तिनिषेधः। नङिसंबुद्ध्योरितिनिषेधात्। लिंगान्तत्रपराङ्गवद्भावेनप्रातिपदिकानुप्रवेशात्सुपोधातुप्रातिपदिकयोरितिलुक्प्रसज्येतस्व
5 रग्रहणेतुसतिसुबन्तकिंकर्तव्येपराङ्गवद्भावाभावः। नैतदस्तिपराङ्गवदितिआमंत्रितंसंनिधानात्परंशब्देनगृह्यतेतस्यस्वरूपस्यसुबन्तैकान्तत्वा
सुबन्तकार्येष्वपराङ्गवद्भावोनप्रातिपदिककार्ये 'उच्चैरधीयानं' नीचैरधीयानेतिउच्चैनीचैःशब्दौस्वरादिष्वन्तोदात्तौपठितौ' अधिकरणशक्ति
प्राधान्यात्तत्रस्मिन्निमित्तम्।। ॐ।। प्राक्कडारात्समासः।। ॐ।। यथासादृश्यइतिअनंतरसूत्रातिक्रमेनकिंचित्कारणम्। ननुअत्ययइत्यादिवत्समासे
इत्येवस्वरितं वा दधिकारोस्तुकिंप्राग्वचनेनतत्राहप्राग्वचनमिति 'प्राक्कडारा संदिह्यवधिनिर्देशाइत्यर्थः। संज्ञासमावेशार्थमिति' अन्यथैकसंज्ञाधिका
रात्पर्यायःस्यात् अवधिनिर्देशेतुसतितत्सामर्थ्यात्प्राग्ग्रहणमावर्ततेतेनप्राक्समाससंज्ञाभवतिसमासाःसंतोऽव्ययीभावादिसंज्ञाइतिसमावेशसिद्धिः। अथ

वाकडारादिति पंचम्यैव ज्ञापितमिति दिकृत्वोध्याहरिष्यते न च परांगमित्यस्याध्याहारप्रसंगः दे तेध्याहारे किं दिक्समासे बहुव्रीहौ तत्तीयासमासे द्वंद्वे समा
सइत्याद्यनुपपन्नं स्यात् कडारात्वाद्द्विदिक्स्त्वा नासमाससंज्ञाया अभावात् तस्मात्परांगित्येवाध्याहरिष्यते नार्थः ज्ञाग्रहणेन तत्राह ज्ञाप्यवचनमिति ॥ ॥ स
हसुपा ॥ ॥ सहवचनं किमर्थं यावता सुपेति तृतीयैकैव सहार्थमाक्षेप्स्यति यथा द्वंद्वे न चेति सहभूतयोः समाससंज्ञा यथा स्यात् मा भूत् अन्यथापु
त्रेण सहागतः पिता यत्र यथा द्वयोरप्यागमनेन संबन्धः एवं समाससंज्ञापि प्रत्येकमेव स्यात् सहग्रहणात्तु सहभूतयोरेव संज्ञा भवति किं च स्यात् यद्येकैक
स्य संज्ञा स्यात् इह मकपाद इति समासांतः प्रसज्येत द्वोवस्वरोस्यातां कृत्तद्धितसमासाश्चेति अवयुस मासश्च समासश्चेत्येकशेषो वा व्याख्यास्यते तेन
समाससमूहस्य संज्ञाविधिर्नियमार्थ इति वाक्यस्य न भविष्यति अन्यथा त्वेकैकस्य समासस्य प्रत्ययांतत्वाद्विध्यर्थं समासग्रहणं स्यात् समासाश्च तद्धितयादि
त्यत्रापि प्रातिपदिकादित्यनुवर्तते समूहस्य च प्रातिपदिकत्वं न त्वेकैकस्य समासस्येति समासादित्येकत्वाविवक्षायां समूहादेव सिद्धः प्रत्ययः न द्वेवं समुदा
यस्य यथा स्यादेकैकस्य मा भूदिति सहग्रहणं नैतदस्ति प्रयोजनं समास इति महती संज्ञा क्रियतेऽन्वर्था यथा विज्ञायेत यस्मिन्समुदाये पदद्वयं परस्परं सं
मस्यते स समासः हलन्ताच्चेत्यधिकरणे घञ् तस्मादनर्थकं सहग्रहणं तत्राह सहग्रहणं योगविभागार्थमिति सहेत्येको योगः सुबित्येव सुप्सह समस्य
ते केन पूर्वविधित्वात् समर्थेन अनुव्यचलदिति अत्र सुबित्येकत्वस्याविवक्षितत्वात् द्वः एवं समासः पश्चादनोः नत्वनित्यसमासत्वाद्वः शाकल्यभावः स
मासान्तोदात्तत्वं तु न भवतीति इतिङ इति तिङिति निघातात् अनोगतिर्गतावितिनिघातः वर्णनाद्द्वयोरुदात्तस्वरितयोरिति स्वरितत्वं अन्ये तु सतिशिष्टं समा
सांतोदात्तत्वमेव भवतीत्याहुः विभक्तिस्कसत्यपि समासत्वेन प्रातिपदिकत्वेन भवतीति ङेकारस्याकृतत्वात् अथवा वचनग्रहणं सुपुके चप्यकलादिषु प

धान्स्वो यास्यादिति प्रथमैकवचनम्। हल्ङ्याब्भ्य इति लोपः। एवं चैकपद्या द्यामनुव्यचल्लदेवदत्तेथामरकान्तरमामध्ये नमितिनि घातजा॰ योभव
ति। योगविभागश्चेष्टसिध्यर्थ इत्यातिप्रसंगो नोद्भावनीयः॥ छ॥ अव्ययीभावश्च॥ छ॥ इहान्वर्थसंज्ञाकरणमित्येकाक्षरासं [illegible] नोयाकि
मर्थमिह कृतीक्रियते इत्यत आह अन्वर्थसंज्ञा चेयमिति। अनव्ययमव्ययं भवतीत्यव्ययीभावः। भवतेर्ण उपसंख्यानमिति णप्रत्ययः। अन्वर्थत्वे
न किं सिध्यतीत्यत आह तेनेति। पूर्वपदग्रहणमव्ययस्योपलक्षणार्थं सूपप्रति अहापञ्चीत्यादावुत्तरपदार्थप्राधान्यान्नैस्यात्तस्मादव्य
यीभावेऽव्ययार्थः प्रधानमिति सूच्यते एवं च यथा नव्ययसमुदायोव्ययधर्मलाभादव्ययं भवतीति। किं सिद्धं भवति उपकुम्भमद्राः सुमद्र
इत्यादावुत्तरपदार्थप्राधान्येऽव्ययीभावस्यातिप्रसंगः परिहृतो भवति। पारेगंगं। विष्णुनिद्र उन्मत्तगंगं इत्यादौ वचनादव्ययीभावः। एवं चानव्ययमव्ययं भ
6 वतीत्यन्वर्थतयैवाव्ययकार्यस्यापि लाभादव्ययीभावश्चेत्येतदपि न वक्तव्यं। लुङ्मुखस्वरोपचाराः प्रयोजनमिति परिगणयिष्यामीत्येवमर्थं तदिति वेदान्तज ६
नैव परिगणय। अन्वर्थत्वेन चाविशिष्टकार्यविषयत्वमव्ययत्वमनुमीयतां॥ छ॥ अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावेत्यया संज्ञयेति शब्दशास्त्रम्
वपश्चाद्यथानुपूर्व्ये योगपद्य सादृश्य संपत्ति साकल्यान्तवचनेषु॥ छ॥ अत एवाव्ययस्यैव विभक्त्यादयो विशेषणानि न समासस्यापत्तिः विनस्य
दिधिति। विग्रहमस्यतद इति। यद्यपि समाससंज्ञामात्रं विधीयते तथाप्ययमनुबन्धबोधनाय भिन्नयोः शब्दयोः संश्लेषः प्रक्रियायां क्रियत इति सम
मस्यतद इत्युक्तं। वचनग्रहणं प्रत्येकमभिसम्बध्यत इति। तत्रैकमसाधनं विभक्त्यादिभिः समानाधिकरणं विभक्त्यादिषु वाच्येषु यदव्ययं

वर्त्ततेविभक्त्यादीनामर्थान्यदव्ययं वक्ति द्योतयतीत्यर्थः। विभक्तिशब्देन कारकशक्तिरभिधीयते विभज्यते ऽनया प्रातिपदिकार्थ इति कृत्वा। स्त्रीष्वधिकृत्येति।
स्त्रीषु कथा प्रवर्त्तत इत्यन्वयः। अधिकृत्येति प्रकृत्येत्यर्थः। संनिधानात्तु स्त्रिय एव प्रस्तुतेति गम्यते स्त्रीविषया कथं प्रवर्त्तत इत्यर्थः। प्रायेण तु प्रवर्त्तत इति पा
ठः। तत्र भिन्नकर्तृकत्वात् क्त्वाप्रत्ययस्यानुपपत्तिः पुरुषाः प्रस्तुवन्ति कथा प्रवर्त्तत इति। अन्ये त्वाहुः। अधिकृत्य या कथा सा स्त्रीषु प्रवर्त्तत इत्यर्थः। तत्र प्रस्तावने
कथने च कर्तुरेकत्वात् सिद्धः क्त्वाप्रत्यय इति। अन्ये त्वाहुः। कृत्यस्य या कथा कर्त्तव्यकथेत्यर्थः। सा स्त्रीष्वधि प्रवर्त्तते स्त्रीष्वधीति च प्रक्रियावाक्यं न त्वेतत्त्रयामा
हं समासस्य नित्यत्वात्। अधिस्त्रीति। अव्ययीभावश्चेति नपुंसकत्वाद्ध्रस्वो नपुंसक इति ह्रस्वः। सप्तम्यर्थे ऽव्ययमिति भक्तिवचनतां दर्शयति। उपकुम्भमिति।
कुम्भस्यापेति प्रक्रियावाक्यं। सख्येनेन समासः। दुःशकं दुर्यवनमिति। मनुष्यजातिवचनौ शकयवनशब्दौ। किमर्थं पुनर्वृद्धिग्रहणं। अर्थाभाव इत्येव सि
द्धम्। न सिध्यति। येन समस्यते तदर्थस्याभावो ऽर्थाभावः। न चात्र शकानामभावः किं तर्हि तदीयायाः समृद्धेः। अर्थाभाव इत्यर्थग्रहणं यत्र धर्मिस्वरूपस्यैवा ×य
भावस्तत्र यथा स्यात् धर्ममात्रप्रतिषेधे मा भूत्। तथा चाब्राह्मण्यामुत्पादितत्वे न कस्यचिद् ब्राह्मणत्वं प्रसज्य प्रतिषेधति नायं ब्राह्मणाय स्विष्टतिमूत्र
यन्त्रिति। इतरेतराभावे च मा भूत् तयोरश्वो न भवतीति अत्रापि वस्त्वन्तरं प्रतिषिध्यते न धर्मिस्वरूपं। अतिशीतमिति। अर्थाभावे कालानवच्छिन्नो
भाव आश्रीयते इह तु संज्ञत्वभाव इत्यव्ययस्य नेदनोपादानं। अतितैसृकमिति। तिसृका मग्रामः सृति भावसंज्ञायां कन्। ×वे×पसंख्यानं तत्र ज
रं तैसृकमाच्छादनं तत्र कालविशेषोपगम्यं डक्रोशीतेवा। अतिशब्दो नेदानीमित्यस्यार्थे वर्त्तते। उपभोगक्रियायाः तस्योपभावादनभिलिप्यता

धूपसिक्तओदनो दध्योदन इति। तद्वारेण सर्वत्रैव पदयोः सामर्थ्यं। नेदानीमुपभोगार्हत्वे स्रक्माच्छादनमित्यर्थः। आच्छादनापेक्षस्यापि त्वे स्रक्शब्दस्याग
मकत्वात्समासः नात्र त्वे स्रक्स्य कालानवच्छिन्नो भावो नापि संप्रतितस्याभावः किं तर्हि तदुपभोगस्येत्यर्थाभावाद्तत्पाश्चात्संप्रतिनिषिध्यते। तत्पाणिनीति
तच्छब्दो निपातोप्यस्ति। प्रत्यर्थमिति। अर्थमर्थं प्रतीति वाक्यमप्यत्र भवति भाष्यप्रयोगात् वेयादिवानाशाव्ययं वीप्सा वृत्तिः किं तर्हि कर्मप्रवचनीयत्वा संबंधं
7 अवच्छिनत्ति। वीप्सा सुतुद्धिर्वचनद्योत्या। अनुपूर्वस्य भावः आनुपूर्व्यं ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ्। ष्यञः बित्करणात्स्त्रियामपि भवति तस्य प्रयोगः एवंरूपे
सानुपूर्व्येति। सचक्रमिति। सहशब्दस्य समासः अव्ययीभावे चाकाले इति सभावः। एवमुत्तरेष्वप्युदाहरणेषु। ~~सकि स्वीति स्व~~ गुणभूततयोत्या
दि। यदि सादृश्य इति नोच्यते पूर्वपदार्थप्रधानो व्ययीभाव इति यथा सादृश्यं विशेष्यत्वात्प्रधानं भवति तदेव स्यात्सादृश्यं किरव्येति। गुणभूतेनस ७
सदृशः किरव्यति। सादृश्यवचनः प्राधान्यदर्शनेन सादृश्यस्य गुणभावं दर्शयति सकिरवीति पूर्ववद्ध्रस्वः। अपचितपरिमाणः स्रगालः कि
करवी। अप्रसिद्धोदाहरणं चिरंतनप्रयोगात्। संपत्तिशब्दस्य समृद्धौ रूढत्वात् अनुरूपादानं व्यर्थमित्याशंक्याह संपत्तिरनुरूप आत्मभावइ
ति। सब्रह्मवीणाणं वीणानामिति तेषामनुरूपो ब्रह्मभाव इत्यर्थः। सतृणमिति। न शात्र तृणं भक्षणं वा स्तवमित्याह न किंचिदिति। तृणैः तृणा
मधिकार्थः तद्वचनं नाकिंचिदभ्यवहार्यं परित्यजतीति अयमर्थः प्रतिपाद्यते। तृणानि भक्षयन् कथमन्यत्परित्यजेदिति। परिग्रहापेक्षा यतिः इदानीं तावान्
परेरा ध्येतव्य इति यावतः अदेशस्य परिग्रहस्तदपेक्षा यावसमाप्तिरन्तः सप्तसकल्पेप्यध्ययनं भवतीति भावः। साग्नीति। अग्न्यादयः शब्दास्तदर्थे ग्रन्थे वर्तन्ते त

×ख७ ×अ८

तनीपरिग्रहीतस्य ग्रहेणास्यान्यानिहितं तो ननु ततः परेण अध्ययनं नास्तीति तत्र श्वासाकल्यमित्याह पमिति ॥ छ ॥ यथासादृश्ये ॥ छ ॥ सादृश्ये समासस्य एवैणीनवसिद्ध
त्वादसंदेहार्थं सादृश्यप्रत्ययवचनात्र नञो ग्रहणश्लेषः । असादृश्य इति किमिति स्वत्रं किमर्थमित्यर्थः । यथा देवदत्त इति । देवदत्तस्य यज्ञदत्तं प्रत्युपमानत्वं
यथा शब्दो द्योतयति तत्रोपमानस्योपमेयापेक्षत्वेऽपि यथा देवदत्त शब्दयोः सामर्थ्यात्परिस्परेण समासप्रसंग इति भावः । अथ एवं ण्यात्र सादृश्य प्र
तिवाय थार्थ इति वाक्यस्मान्न भवतीत्याह एवं णेवेति ॥ छ ॥ यावदवधारणे ॥ छ ॥ यावंत्यमत्राणीति । यावदित्यव्ययं वास्ति तद्धितांतं वा विद्यते । अतो ।
नित्यसमासेऽपि तद्धितान्तेन विग्रहः ॥ छ ॥ सुप्प्रतिना मात्रे ॥ छ ॥ अस्त्यत्र किंचित्सूप इति । किंचिदित्यव्ययं । सूप इति पुल्लिंगेन समानाधिकरणं । सु
विनिवर्त्तमानइति । सुवामंत्रितइत्येतेनः । अव्ययनिवृत्त्यर्थमिति । एवं हि सुब्ग्रहणमेव्ययग्रहणेन सम्बद्धं तथा च पूर्व सूत्रे ऽव्ययस्यैव ग्रहणाद
नव्ययेन विग्रहः कृतः । स्वरादीनां च देशा वामन्यमह्निवामन्या रात्रिरिति वृत्तिविषये स्वत्यप्रधानता दृश्यते ना न्मोवोर्थस्तिर विद्धोनि अव्ययस्यैव
समासः स्यात्ते ॥ छ ॥ अक्षशलाकासंख्याः परिणा ॥ छ ॥ अक्षशलाकासंख्याशब्दा इति । अक्षशलाकाशब्दौ संख्यावाचिनश्च शब्दा इत्यर्थः । ए
वित्यसि शब्दः शलाकाशब्दः संख्याशब्दाश्चेति पाठः । कितवव्यवहार इति । कितवा द्यूतकारास्तेषां व्यवहारः । यो ऽक्षशलाकानां पातनं तत्रैवायं समासः इष्य
ते एतत्सर्वं निधानां स्वालावा लभ्यते सर्व उत्तानाः इति शलाकानामपि प्रकृतत्वात् सर्वे विसर्वश्च सर्वोत्तानाः तंते श्च उत्तानाः स्व उत्तानाः अवाञ्चश्चावां यश्चावां
चः पुमान्स्त्रियेति पुंसः शेषः । तस्यैवास्यति । पातयितुरित्यर्थः । विघातः पराजयः । अन्यथा पातः स तीति । गायं यादृशाः पातः सर्व उत्तानाः पूर्ते तिवावाचतिलतो
न्यादृशो पुकेषु चिन्दु तानेषु केषु चिद्वा हुपतत्स्वित्यर्थः । अक्षेणेति । वृत्ता पदार्थाः कर्त्तरि तृतीया । परमेण इति । अतिशायनेन पातः परमित्यर्थः । पंचपरीति । न भवती
तियावता । अस्यापपाद नंश्लोके न क्रियते पञ्चसु त्वेकरूपप्वितिं । अत्रापि पुंसः शेषः । एकरूपास्विति पाठः । नच शलाकानामेव ग्रहणं ग यच्च भविष्यतीति तल्लक्षो

×४३ ×४५

येभ्यः। यथा नः पंचस्वेकरूपेषु अयमेव भवति। तेन पूर्वक्रमेण चतुः परीत्यन्वयः। अक्षादयस्तृतीयान्ता इति। अन्यथा ह्यत्रावयं समास इष्यते। नन्वक्षादीनां कर्तृत्वात् तृतीये
वक्तव्येति भावः। एवं किंस्येति। एवं वृत्तस्येत्यर्थः। अनेकार्थत्वाद्धातूनां विशिष्टवृत्तिर्वर्त्तते नवर्त्तते। न देववत् यथा न तदिति तच्छब्देन परामृश्यते एवं ऽजमेवृत्तस्य क्षादेः पथान
वृत्तमन्यथा द्विसंख्याविनता न भवति। एवं समासोऽभवतीत्यर्थः। एवं किंस्येति। सामान्यापेक्षमेकवचनं। अयकालेऽक्षादीनां यदेकरूपं वर्त्तनं तद्विपरीतवर्त्तने परिणामो यत्र समास इ
तियावत्। एकत्वेऽक्षशलाकयोरिति। अक्षशलाकशब्दयोरेकवचनान्तयोः समास इत्यर्थः। इदमपि अभिधानस्वभावादेव लभ्यते। अन्यथा राजपुरुषस्याप्यविशेषेऽप्येकवचनमेव गन्तेष्यते।
न पूर्वमेव प्रापणं तु। किंतु व्यवहारवदेकत्वेऽक्षशलाकयोरिति शलाकरूपेण प्रवर्त्तते। तत्रार्थान्तरंगम्। संहिताकार्यं तु संगम्य। किंनु वा हार इति किं अक्षेण दन तथा वृत्तं यथा
पूर्वं शाकटेन। एकत्वे इति किं। अक्षाभ्यां अक्षैर्वा इदं न तथा वृत्तं। अस्तोदय इति। प्रसंगेणेदं न तथा वृत्तं यत्पूर्वं जये। परिणामितिवत् नास्तुवंतमात्रेण न भवति।।छ।। अपपरिव
रिववः पंचम्या।।छ।। ननु बहिः शब्देन योगे न केवलं पंचमीति वीयते न कथं तस्य पंचम्यन्तेन समासः। बहिर्ग्रामादित्यत्र च सामर्थ्यान्नैव समासेन भविष्यं तयं अत ८
आह बहिःशब्देनेति। न च वचने सामर्थ्याद्बहिःशब्दस्य दिक्शब्देन समासो भविता वा यत्र पंचमीग्रहणात्। इत्यपपरि शब्दौ परस्य रसार्थपदगनाथौ यद्यपि तेतौ वक्तुम
४ प्रवचनीयान घोगे पंचम्यविहिता। अंतरेण प्यपपरि साहचर्याद्वयमेव गृह्यते तद्योगे पूर्वोत्तरपदयोर्लक्षणा पंचम्याः स्थितरस्तं वसीयग्रहणं ज्ञापयति बहुषु विषये वेति
यीगे पंचमी भवतीति।।छ।। आङ् मर्यादाभिविध्योः।।छ।। मर्यादाभिविध्योरिति शक्यमकर्तुं। कथं। पंचम्यादि वर्त्तते। ओङ्वक्तुं कर्मप्रवचनीयैर्योगे पंचमी विहिता। एतया श्चावाप्य
याशङ्कः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा। आङ् मर्यादावचन इति। तत्र हि वचनग्रहणं मर्यादाशक्तिमात्रे यथा स्यादित्यभिविधावपि भवति। तत्रैव वाभिविधिग्रहणमेव वाच्यम्।।छ।। लक्षणे
नाभिप्रती आभिमुख्ये।।छ।। अभ्यग्निप्रत्यग्नीति। अग्निमभि अग्निं प्रतीति विग्रहः। अभेर्भागे लक्षणे इत्थंभूतौ। अभिप्रत्योः कर्मप्रवचनीयस्याद्वितीया। न त्वाग्नि लक्षणे
ते नाहि शलाकाभ्यां पातो लक्ष्यते। अभिप्रती यत्र लक्ष्यलक्षणभावं द्योतयितुं वा अभिमुख्यमभिनेत्र्यायतः। स्रुघ्नं प्रति गत इति। स्रुघ्नादागत स्तमेव अतिगः। प्रतिनिवृत्त
इयपर्छ। अत्र प्रतिगमनं प्रतिकर्म चेनाविवक्षितत्वात् स्रुघ्नो लक्षणं न भवति। येनाग्निस्तेन गत इति। यज्ञदत्तोऽग्निर्गतस्तेनेति प्रतीतेर्भवति गमनस्याग्निलक्षणं आ

भिमुख्यं नास्ति। येनतेन ग्रामो गंगाशब्देन सह समासः स्यात्। अभ्यंकाः कृतं काइति। अभिनवोंक आसां जातिनवोंक आसामितिवहुव्रीहिः। अंकोत्र भवतिधवांल्लक्ष
णं माभिमुख्यं तु नास्ति। नन्वेद नातिस नदे ऽव्ययार्थे प्रधाने ऽव्ययीभाव इति उक्तम्। कथमत्र प्रसंगः। एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति। भवत्यत्र प्रकरणे वहुव्रीहिविषये ऽव्य
यीभाव इति। तेन सख्यावंश्येन त्रिमुनि व्याकरणमित्येतत्सिद्धं भवति॥ छ॥ अनुर्यत्समया॥ छ॥ यत्समयेति सप्तमी समासोयं। कथं पुनः समयाशब्देन योगेष
ष्ठी। यावता ऽभितः परितः समयानिकषाहा प्रतियोगेपि इति द्वितीया भाव्यम्। नैष दोषः। समयाशब्दस्य मुख्योर्थः समीपं तद्योगाद्द्वितीया। इह तु समयाशब्दवाचि न्य नुशब्
दे समयाशब्दोवक्तिनेतदाह। अनुर्यस्य समयासमयावाचीति यस्य समयेति कोर्थः समयावाचीत्यर्थ इत्यर्थः। तद्धि मुख्येनार्थेनायोगाद्द्वितीया
न भवति षष्ठ्येव तु भवति। तस्याश्च समासः। न च पूरणेति प्रतिषेधः। अनव्ययत्वात्। सामीप्ये हि वर्तमानः समयाशब्दो ऽसत्ववाचि चाद्यव्ययं। इह त्व
नुशब्दे वर्त्तते। नत्रयथा ऽभिरभागइत्यादावनुकरणस्याव्ययसंज्ञा न भवति तथा ऽस्यापि। एवं वयत्समयेत्यविभक्तिकः। सौत्रो निर्देशः। द्वन्द्वावपि यस्य समयेति
सूत्रानुकरणन विभक्त्यभावः। तेनेनि तच्छारिनाशब्देनेत्यर्थः। अनुवनमिति। वनस्यान्वितिसामीप्यसंवंधे षष्ठीसमासः। अस्यार्थमाहवनं समयेति॥ छ॥ य
स्य चायामः॥ छ॥ लक्षणेनेतिवर्त्तत इति। अन्यथा आयामो गंगाया इत्यस्यार्थे ऽनुगंगमितिस्यात्। अत्राप्यायामवाचित्वादनुरेवायामशब्देनोच्यत इत्याह। अनुर्य
स्यायामवाचीति। अनुगंगंवाराणसीति। षष्ठ्यन्तेन गंगाशब्देन समासः। गंगाया इत्यस्या अन्विति। आयामो लक्षणं चं वानुना द्योत्यते। लक्षणस्य लक्ष्यापेक्षत्वा
ल्लक्ष्यं समासार्थ इति अर्थादुपमानोपमेयभावे समास इति वाराणस्यासामानाधिकरण्यं गंगाया अन्विति इव यामोस्याः गंगेवायता वाराणसीत्यर्थः। त
दुक्तं तायतेत्यर्थ इति केचित्। तथा चानुगंगं एतत्सूत्रमित्येकदेशस्सूत्रे भागवृत्तिकारः प्रफकेन्नेति वयं। किं तर्हि गंगायता वाराणसी ऽतो दर्शायतेति संदेहे इद
मुच्यते अनुगंगंवाराणसीति। यथोपगतो गंगा तथा गंगोपगता वाराणसीत्यर्थः। गंगायामानुसारेण वाराणस्यायाम इत्यर्थः। यमुनायामेन मथुरायामो लक्ष्य तेइ

ति। न च मुनास्वरूपेण लक्षणं। किं तर्हि आयामेन। मथुरापि न स्वरूपेण लक्ष्यं किं तर्हि तदायामेन तत्र प्रत्यासत्तिके न्येनेष्टमु यतेयमुनाया मेनमथुरायामो लक्ष्यंते इति
॥ ७ ॥ तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ॥ ७ ॥ समुदायाय एवनि पात्यंत इति। गणेन तथा पाठएवैतेषां नैपातनं। तेन शाब्दशानेन आ घादि भवान्ने। सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति लुक्
क्रियाकार्यं न कर्त्तव्यमिति भावः। अव्ययीभावसंज्ञानि भवंतीति। समासंज्ञापि विधेया। अंतोदात्तत्वं च प्रातिपदिकसंज्ञा च यथास्यादिति। तिष्ठद्गु कालविशेष इति।
कालविशेष इत्येतदुत्तरेष्वपि संबध्यते। अत एवाग्रे वक्ष्यति। एते कालशब्दा इति। एतावान्कालविशेष इत्यस्याधिकार इत्यर्थः। विभु मध्यत्तरेण न संबध्यत
१ इति। अव्यतिरिक्ता एव प्रातिपदिकार्थे प्रयोग एषां कर्त्तव्यो नान्यत्रेत्यर्थः। अन्यपदार्थे च वर्त्तन्त इति। तिष्ठद्गु ... आयतीगवमित्येतेरस्य न्ये संबंधः। अन्यथा का
लशब्दयोगात्। चकारोऽवधारणार्थ इति। अनेकार्थत्वान्निपातानां। अपरः समासो न भवतीति वृत्त्यंतरं न स भवतीत्यर्थः। आतिष्ठद्गु पंचपनुसंख्याक्षिति पंचम्याः
अव्ययादिति लुङ् समासास्त्रि च तिष्ठद्गु वहद्गु इति लटः शत्रादेशो निपातनात्। गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वः। आयतीगवमित्यत्र तु पुंवद्भावाभावः। शत्रादेशः समासा
न्तश्च। खलेयवं खलेबुसमिति। सप्तम्या अलुक्। लूयमानयवादिषु शानजादेशः। लूममभूमि सममपदातीति। समत्वं भूमेरिति सर्वपदार्थप्राधान्ये अव्ययीभावः। क्वचित्सम
भूमि सममपदातीति। तत्र ... पदस्य संमुमागमः। अन्ये तु संभूमि संपदातीति पठंती। तत्र समस्यांतलोपः संशब्दस्य वा समासः। सुषमादेशो भनत्वं समस्य विगतं च
दुष्षत्वं निःतत्वं अपगतत्वं समस्येति विग्रहः। आयतीसमं आ आयतीसमं शत्रादेशः। एवं वत्सु पुंवद्भावाभावश्च। समासं वत्सरः। एवं पापसमं पुण्यसमामिति। प्राह्णा
... उदिष्टयादि ... विग्रहः। संहितं प्रतिगतस्य संज्ञति। विपरीतमसंज्ञति। इत्युक्रमं व्यतिहार इति। अयमेव दिद्वं आदि घापि विधीयत इति तत्राप्ययं अव्ययीभा
वत्वं। दण्डादण्डि ... तत्रतेनेदमिति सरूप इति बहुव्रीहिः। अन्येषामपि दृश्यत इति सर्वपदस्य दीर्घः। इच्। अव्ययीभावश्चेनाव्य
यत्वात्सुपो लुक्। ॥ ८ ॥ पारेमध्ये षष्ठ्या वा ॥ ९ ॥ वावचनादिति। ननु महाविभाषयैवापवादेऽव्ययीभावे विकल्पिते पक्षे षष्ठीसमासोपि भविष्यति। सोपि विकल्पित इति

पदमंजरीद्वितीयतृतीय
सप्तमाध्यायाः

१२२

२२
२५
५१-पदमञ्जरी

अप्राधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता । प्रसज्य प्रतिषेधोसौ । क्रियया सह यत्र नञ्

प्राधान्यं च विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता । पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् २

पदमंजर्याः प्रथमाध्यायस्य प्रथम पाद पत्र ३२

८५५.

श्रीगणेशाय नमः ॥ युवोरनाकौ ॥ छ ॥ शास्त्रस्य लाघवार्थं युवुप्रत्यययावुपदिष्टौ । तयोरनेनानाकौवादेशौ विधीयेते । तत्र तत्र
ल्युनाकयोरेवोपदेशे शास्त्रस्य गौरवं स्यात् । इह कस्मान्न भवति । युमिश्रणे । युतः युतवानिति । उदितो धातोर्ग्रहणात् । कथं
ल्युडादिषु उकारोऽनुनासिक इत्संज्ञकः । एवमपि घूञ् घूत्वा घूतः घूतवान् अत्र प्राप्नोति । ऊट स्वनुदिद्वकारः । अथा
ऽर्थवितो युवुशब्दस्य ग्रहणं । अनर्थकश्चायं तेन धात्वं तस्य न भविष्यति । ऊर्णायुः कंयुः शंयुरित्यादावपुकारस्यानित्संज्ञ
त्वादादेशाभावः ॥ यदि तर्हि ल्युडादिषु इत्संज्ञक उकारो नंदनः कारकः उगिद्वां इति नुम्प्राप्नोति । उगितो झलंतस्य नु
ज्ञानवैतौ झलौ । न तर्हि झल्ग्रहणं कर्तव्यं न त्यादयः तन्नपुंसकस्य झलव इति झल्ग्रहणं तस्मादस्मादपकृष्यते । उगिद
वांसर्वनामस्थाने धातोः झलः । युडोरसमासे । तौ नौ • नपुंसकस्य झल इत्येवातः ततो [illegible]ः । नपुंसकस्येत्येव । तत्रावश्यं कल्प
ग्रहण[illegible]अपकृष्टव्यं । अ[illegible]न्यथोगितो लिंगविशिष्टस्यापि नुम्प्रसज्येत । गोमती भवतीति । इह तर्हि नंदना कारिका
उगितन्योति ङीप्प्राप्नोति । ज्ञापकात्सिद्धं । यदयं कृषि घुवृषिष्टितौ करोति शाल्यानि षुन्त । घु घुलौ उद्वेति तत्र

लं ४

×पातन २ ×स्सूत्रे ७ प्रतर ×पातनितरा २

तिा न खोरी कारो भवतीति। नैतदस्ति ज्ञापकं। षित्करणं ङीषर्थं। टित्करणी[blot]र्थी अनुपसर्जनार्थं। टितो ह्यनुपसर्जना

ङीप् भवति। उगितः पुरविशेषण। तथा शातनशब्दो ल्युडन्तो गौरादिषु पठितौ स्त[blot]त्रे शातनितरां न स्यात्। शेषस्यान्यतरस्या

मुगितश्चेत्यगिल्लक्षणो ह्रस्वविकल्पः प्राप्नोति। न तु योगित इत्येवमुगित्संज्ञा शब्देन यानदीविहिता तस्या स्तत्र ग्रहणं। नैत्या

हाइ कृदिहैषः स्यान्न गवती तरा गौरिमतीतरा। गौ ङे रवादिङीनं तावे तो। अत्र ह्रस्वविकल्पो न स्यात्। इष्यते वा अपि विक

ल्पो भाष्यकारेण। तस्मान्नैवं शक्यं उगितो यो ङीप् तद्ग्रहणमिति। न वे दवयुतः कयुः शंयुरि[blot] त्यत्रापि प्राप्नोति तत्राह। अनु

नासिकयणोरिति। संति यणः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च। तत्र येषां आदेश इष्यते तेषु यकारवकारौ अनुनासिकौ

पठितव्यौ तेन न घ्का प्यनिष्ट प्रसंगः। प्रत्यया रि तिविस्तरकथनमेतत्। न त्व प्रत्ययनिवृत्त्यर्थं। तथा विधस्यानुनासिक

यणो संभवात्। म्हत्यरिति। मु ङि म्ह ङ् भ्यां युक्त्येका विति सहनिर्दिष्टत्वादिदमुदाहृतं। शक्य तेह्यत्र वक्तुं अंगस्य यो युवू॥

कोवांगस्य युवू य यो रंगमित्येतत् भवति कयो श्चेत् भवति। प्रत्यययोः। नैवैष[blot] प्रत्ययपति। आनर्थक्यात्। क्व[blot]लो स्वनादे[blot]

शहतेत पश्चान्तु ङित्यर्थवत्वं प्रत्ययत्वं च। किं मुच्यते ऽनुनासिकत्वं न प्रतिज्ञायत इति न पुनर्नप[blot] श्रूयत इति। अत आदः। ७

तिज्ञानुनासिक्या इति। प्रतिज्ञयानुनासिक्यये षां ते तथोक्ताः। सर्वत्र पाठाभावात्सतोपि वा पाठस्य संकीर्णत्वात्प्रतिज्ञा समा
धिगम्यमेवानुनासिकत्वमित्यर्थः। युवोरिति समाहार द्वंद्वश्चेत्सन नपुंसकमिति नपुंसकत्वे सति गुणवृद्धि तद्वा वेभ्यो नु
म् पूर्वविप्रतिषिद्धमिति वचना त्क्चिङितीति गुणं बाधित्वा इको चि विभक्ताविति नुमि सति युवन इ भवितव्यं। इतरेतरयोगद्वंद्वे
२ तु द्विवचने यणादेशे वसति द्वयोर्वकारयोः श्रवणप्रसंगः। स्थानि वद्भावा द्धलि लोपोपि नास्ति तत्कथं अयं निर्देश इत्याह
युवोरिति। नपुंसकलिंगता वेति। न भवतीति वक्ष्यमाणेन तु संबंधः। मध्ये हेतुः। लिंगमशिष्यमिति॥ छौ दसाव र्णलोप इति। अ
त एव यणादेशे उकारस्य लोपः। कृते वा तस्मिन्नितरस्य वकारस्य। अपर आरु। कर्मधारयोयं। अवयवधर्मेण समुदाय
स्य व्यपदेशाः। युश्चासौ समुश्च योयुवु लक्षणो वुश्चासाविति। तत्र समुदायस्य क्वचिदभावादवयवयोरेवादेशाविति॥ छौ॥ आयने
यीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनां। र्ढू॥ फकारादिषु अकार उच्चारणार्थः। व्यंजनमात्रं स्थानि। अंते फढखछघामित्यन
क्त निर्देशात्। एवं च निरनुबंधपरिभाषा न प्रवर्तते। आढ्यकुलीन इति। अपूर्वपदादिति वचनात् कुलात् खप्रत्यये न सपूर्वप
दादिखो भवति। फक नी विगंतौ। ढो क्तत्रौ टेंढलगत्यर्थौ। इत्यप्रत्यया घादार्तं संज्ञा सन्नियोगेन विधानाद्दंतरंगं। ए रे

द्योंगाधिकारे विधाना बहिरंगाः। तत्रश्च यत्र स्वरार्थोनुबंधो नास्ति। शिलायाढोढ्रा छ इत्यादौ तत्राच्क दात्तत्वे कृते ...
वंत आदेशा अस्वरकस्याव तुश्चारणा संभवान्नियतस्वराः स्युरित्याशंक्याह। आयन्नादय इत्यादि। अयमर्थः प्रायः। प्र
त्ययादीनां फकारादीनां अंगसंबंधाद्व्यभिचारास्त्रयोऽनानावादिष्वंगस्येति न संबध्यते॥ तत एते प्यंतरंगाः। तत्र परत्वादे
तेषु कृतेषु पश्चादेकादेशत्वमिति। अत्रैव ज्ञापकमाह। तथा चेति। यदि प्रत्ययस्वरे कृते आयनादय आदेशास्युस्तदा
घशाकारस्योदात्तत्वे कृते घकारस्य रुलः सुसनधर्मिणः सुसनधर्मिण्यनुदात्त आदेशे कृते ऽनोदात्ततं सिद्धमिति चिल
२७ रणमनर्थकं स्यादिति भावः॥ ईयङ्वचनं ज्ञापकमिति। यदि धातुप्रत्ययाम्नुप्येते आशाः स्कश्चैतिः छङित्येव ब्रूयात्। न च छे
ङ सति वल्लादिलक्षण इटि सति अनोदित्वादियादेशो न स्यादिति वक्तव्यं। इदानीमेव ह्युक्तमंतरंगा आदेशा इति। अपर आ
ह। यदि धातुप्रत्ययेष्वेतज्ज्ञापकं प्रातिपदिकप्रत्ययेष्वपि शंक्येत किंतु॥ यदयमीयसुनेः शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न प्रातिपदिक
प्रत्ययानामिमे आदेशा भवंतीति। यदि स्यात् सरष्टसुनमेव विदध्यात्। एतावंतश्च प्रत्यया धातुप्रत्ययाः प्रातिपदिकप्रत्याश्च
ति। उच्यंते चादेशास्तु वचनात्सर्वत्रैव स्युरिति। इत्संज्ञया भवितव्यमिति। न च वचनसामर्थ्यादित्संज्ञाया बाधनमित्याह॥

ताङिते षु ङ्गीति। ञित्विधानं कर्त्तव्यमिति। ञित्विधानं तु ध्रावामहै ताक्किन्त्वकुत्वमितिक्विनोनिकरणादित्संज्ञाया अभाव
इति। न च फेः छ वेत्यत्र फिनः फिञश्च सामान्यग्रहणार्थं नित्करणं हलादित्यधिकाराद्धिक्फिञ एव हितत्र ग्रहणं न फिनः॥
ह्री॥ ञ्णेतः॥ ह्री॥ आदिग्रहणनिवृत्त्यर्थमिति। तदनुवृत्तौ द्विशायां ते इत्यत्र शीङो लेटि लेटोडाटावितिलावस्थायामेव
3 श्राप्ते आटि सति उकारस्यानादित्वान्न स्यात्॥ कथं पुनः समासनिर्दिष्टे एकदेशोऽनुवर्त्तेत॥ नैष दोषः॥ अनाश्रितार्थेरा
द्रमात्रं स्वरितत्ववशादनुवर्त्तते। इति पक्षे यस्यैव स्वरितत्वं प्रतिज्ञातं तस्यैवानुवृत्तिः। अर्थाधिकारपक्षे तु समासार्थस्यैकत्वा
त्तस्यैवानुवृत्तिः स्यान्न वा। यद्वा प्रत्ययग्रहणं एवं सूत्रे पृथक्पदं त्वनुवर्त्तिनिक्कं। तेन तस्यैवानुवृत्तिर्भविष्यति। आदेशस्य
३ कारउच्चारणार्थं। तेन पचवतीत्यादौ श्रवणं न भवति। ह्री॥ अदभ्यस्तात्॥ ह्री॥ ददतीत्यादि॥ ङ सतीत्यादौ यत्र उपदेशानंतरमभ्य
स्तसंज्ञा तत्रावश्यं विकरणाभावः प्रतीक्ष्यः। अन्यथा निसेवा स्कृपि कृते तेन व्यवधानान्न स्यात्॥ ततश्च ददतीत्यादावपि शा
पः श्लावभ्यस्तसंज्ञायामादेः भवतीति। उसादेशो न तु बाध्यत इति। तस्यानवकाशत्वात्। इक्त्वाप्यादेशे कृते तत्क्रियया दकदा
न्तत्वं भवतीति। उत्तरत्रैर्णावश्च। दहस्वाभ्यस्तानांआदिरिति स्वरो भवति॥ ह्री॥ आत्मनेपदेष्वनतः॥ ह्री॥ अन

मिदं। विन्वतामिति। लोटा। टेरे त्वं। आमेतः। यवैं तइति। ननु वात्रापि घ्नागे वशापः परत्वादादेशप्रसंगः। अनतइत्यस्य भाव
तइत्यादिरेव काशद्ब्यत आदन्तियत्वादिति। ऐकारविशेषणं किमिति श्रुता नामात्मनेपदानामधिकृतस्य प्रत्ययस्य वा विशेष
णे को दोष इति प्रश्नः। शयांतेइति। अत्रांतस्यानंतरमात्मनेपदमाटे स्त इके स्यत ग्रहणेन ग्रहणात्। ऊकार स्याटाव्यव
हितः। अतादेशस्व[redacted] विशेषानुपादानात्त्रापि भवति। ऌ। शीङो रुट्। ऌ। ञादेशस्यातइति। ननु चनेरुग्रहणमस्ति।
यद्यपि प्रकृतं तदपि प्रथमानिर्दिष्टं। षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः। शीङ इत्येषा पंचमी अहितिप्रथमायाः षष्ठीप्रकल्पयिष्यति। न
स्मादित्युत्तरस्येति। शेरतइति। सार्वधातुकावयवस्य ऊकारस्या देशस्तदागमो रुट् तद्ग्रहणेन तावद्गृह्यते। अवयवाव
यवस्य समुदायं प्रत्यवयवत्वं लोके दृश्यत इति सार्वधातुकस्याप्यवयवो रुडिति शीङः सार्वधातुके गुण इति गुणो भवति। किं पुनः का
रणं रुडागमो झादेशस्यातो विधीयते न झकारस्यैव विधीयेत। एवं द्विषष्ठीप्रकल्पना न भवति। अत आह। रुडयमिति। यदि
तु ककारासंज्ञानेन पूर्वांतः क्रियत शेरत इत्यत्र गुणो न स्यात्। अविगंतत्वात्। तस्मात्परादिरेव वक्तव्यः। स यदि झकारस्यैव स्यात्तत
तो यथा शयांता इत्यत्राटा व्यवहितत्वादादेशो न भवति। तथा शेरत इत्यत्रापि न स्यात्। रुटा व्यवहितत्वात्॥ ननु च युक्तमाटाव्य
वधाने सति सार्वधातुकभक्तस्तदेव न व्यवदध्यात्। झकारं तु व्यवदध्यादेव। रुट् पुनर्झकारभक्तः। स कथं तस्य व्यवधायकं उच्यते

रध्यते तावत् ऊद्ग्रहणेन तथापि निर्दिश्यमानस्यादेशा भवंतीति। यच्चात्र निर्दिश्यते इ इति विशिष्टं रूपं तदनंतरं यश्चानंतरो
रे फ इकारस्य समुदायो न स निर्दिश्यत इति न स्यादेवादेशः॥ अपर आह। अस्तादेशो न स्यादिति कोर्थः। इ स्या न स्यादिति
कस्य तर्हि स्या आदेः परस्येति रूटएव स्यात्। न च रूटो वै पूर्व इकारस्य श्रवणार्थत्वादिति। तच्चिंत्यं। अनेकाल्त्वात्स
र्वादेशः प्राप्नोति। सर्वादेशे रूटो वैयर्थ्यमिति चेत्। किंकुर्मः। शीङ्इत्यनुबंधोच्चारणं यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थं॥ च्युति शोच्य
दि। विद विचारणे। रुधादिरनुदात्तेत्। सत्तालाभौ यौ तु विकरणव्यवधानादेवाग्रहणं। अत्र च बहुवचनं प्रत्येकं दकारणां
तस्यो स्वरूपन्यासो विचारणार्थस्येदं बहुवचने रूपमिति प्रदर्शनार्थं॥ विंदत इति रूपस्य लाभार्थे दो दादिकेषु स्वरिते
तु कैवचने [illegible] शोमुवादीनामिति नु म्यपि हृतेसं भवात्। किंतु। वेतेरिति निर्देशादेव यङ्लुकि न भवति। च्यति वेविदते॥
बहुलं छंदसि। बहुलवचनादन्यत्रापि भवतीति। एतदर्थमेव च विभाषाग्रहणे प्रकृते बहुलग्रहणं कृतं। अदृ भ्रानि
तिशरित्वादरूः। आतानि सएस्य। अति अरसेरिति। अन्नैव वैकारस्य श्रवणार्थमेसादेशः कृतः। दृ कोरि

दात्मनेपदे ३

सादेशेपि हृस्वरूपं सिद्धं। अतोगुणे इति पररूपत्वं तु न भवति। यदि स्यादिति समेव विदध्यात्॥ परत्वादिति। एतस्यावकाशः। दृषद्गु। एसोव
तएते। त्वामेवाड्भयप्रसंगे परत्वादेत्वप्रसंग इति चेन्मन्यसे। अतएत्वं कृ भविष्यति। एत्वे कृते मुख्यमकारांतं न संभवतीति प्रश्नः। कृ
नौ तर्हि व्यादिति। भूतपूर्वस्य भावो भौतपूर्व्यं॥ सांप्रतिकाभावाद्भूतपूर्वगतिराश्रीयत इति भावः। एकनित्यस्तथा सतीति। एवं हि सति स्व
भावो नित्यः। कृताकृतप्रसंगित्वादत्वं तु एसि कृतेन प्राप्नोति अप्रवृत्ताद्विलात्। नवतत्र भूतपूर्वगतिः। मुख्यस्यैव संभवात्। एतच्चोद्यपरिहा
रमैसोपवादभावमनाश्रित्य कृतं द्रष्टव्यं॥ तदाश्रयणे हि नाप्राप्ते त्व आरंभादेस अपवाद इति अयुक्तो विप्रतिषेधः स्यात्॥ छानेदमसोरकोः॥ छा॥ इ
दमदसोरिति भिस अपेक्षया संबंधलक्षणा षष्ठी। एभिरिति। त्यदाद्यत्वं। हलि लोप इति इदूपस्य लोपः। अमीभिरिति। नेसिप्रतिषिद्धे बहुवचने अलो
दित्येत्वं। एत ईद्बहुवचन इतीत्वमत्वे। अकोरित्यनर्थकं। कथं विशिष्टरूपाश्रयो यं प्रतिषेधः। इदमदस इति। तत्राकचि कृते रूपभेदाद्देव न भविष्य
ति। तत्राह। अकोरित्येतदेवेति। ज्ञापनस्य प्रयोजनं सर्वक इत्यादौ सर्वनामकार्यप्रवृत्तिः। इमौद्विः प्रतिषेधावुच्येते द्वावपि शक्यावकुं। एवं हि वक्तव्य वट
मीदमदसोः कादिति। तन्नियमार्थं भविष्यति। इदमदसोः कादेव नान्यत इति नैतदस्ति। विपरीतोपि नियमः स्यात्। इदमदसोरेव कादिति। ततश्च सर्व
केरित्यादौ न स्यात्। एभिरित्यादौ स्यादेव। तन्मध्यपरिभाषापि अनाश्रिता स्यात्॥ क्वचिद्दृष्टावेव पठ्यते। इदमदसो कादिति। एवमपि विपरीतो
नियमः स्यादिदमदसोरेव कादिति। टाङसिङसामिनात्स्याः॥ छा॥ अतिजरसिनेत्यादि। समासे कृत्स्नत्वे कृते इनादेशाः। ततः सन्निपातपरिभाषया अ
या अनित्यत्वाज्जरसादेशः। एवं अतिजरसादित्यत्राप्यादादेशे कृते जरसादेशः। न तु ङसिङस्योरेव। ङादित्वात्प्राग् इनादादेशाभ्यां जरसादेशः। जा

ति ४ दा २ ५२

नोति। सन्निनित्यः। परश्च। तत्र कृते ऽनडुं त्वा देवेनादादेशयोरभावे ऽ अतिजरसातिजरसइति भवितव्यं। नैष दोषः। इनादेशस्यादादेशावधि
धानमर्थकं। नादेशो ऽदेशश्च विधेयः स्यात्को रूपसिद्धिः। इह तावृक्षे णेति ष्टत्वे योगविभागः करिष्यते। बहुवचने झल्येत्। ङसिच। तत आ
ङि च। आङि चापतो [illegible] तएत्वं भावि। तत्र स्थानिवद्भावान्नाशब्दे परत एत्वं। वृक्षेण। नैवं शक्यं। इह हि अनेनेति हलि लोप इति इदुपलोपे स
तिएनेत्वं प्राप्नोति। हलि लोप इत्यपनीय अहलि लोप इति सूत्रं करिष्यते। तत्र नकारस्या [illegible] लुत्वाल्लोपाभावः। नशक्यो अहलि लोपो वक्तुं। इह हि
५ नस्यात्। अयापिबन्तं नयन्। अयेति इदमश्च तृतीयैकवचनस्य सुपां सुलुक् इत्यादिना यादेशः। तस्या [illegible] हलादित्वादिडुपलोपो न स्या
त्। तस्माद्धलि लोप एव कर्तव्यः। ततश्च अनेनेति न सिद्ध्यति। एवं तर्हि अनाप्यक इति द्विनकारको ऽयं निर्देशः। तत्रादेशसंबंधी पदांततालुप्तः। नश्च अ
एवनाप्तत्र परतइदो नादेश इति तत्सूत्राश्रयणादिडुपलोपापवादो नत्राव अनादेश एव भविष्यति। यद्येवं। आदेशानलोपस्यासिद्धत्वा डाडोह्यास्य
विवदीर्घत्वसंगः। आनाप्यक इति। नैष दोषः। सुपां सुलुगिति लुकि कृते न लुमतांगस्येति प्रतिषेधः। हृस्वादित्यत्रापि सवर्णदीर्घत्वे नौसि
[illegible]द्रं। अकारोच्चारणसामर्थ्याद्दतो गुणे पररूपत्वं न भविष्यति। तद्वमिनादेशस्यादादेशस्य च विधानसामर्थ्यात्सर्वमिनादादेशौ। प वट
श्वाऽजरसादेशाः इत्येषामभिप्रायः। यथा ह्रीत्यादि भाष्ये हि सर्वोक्तप्रक्रियाश्रयणेन नादेशो दादेशश्च स्थापितः। यदि नैतद्रूपद्वयं
वं स्यात्तयोरादेशयोः ऽजत्वाख्यानं अनुपपन्नं स्यात्। तत्र सन्निपातपरिभाषया जरसादेशाभावादिति जरेणातिजरादिति भाष्यकारे
तं इति केचित्। आगवरुरसादेशो अतिजरसातिजर [illegible] तं [illegible] ॥ ३ ॥ डेर्यः। ६ ॥ [illegible]

×लुप

चतुर्थ्येकवचनस्य ग्रहणमिति। तस्यादिङे इति रूपं प्रतिपदोक्तं। सप्तम्येकवचनस्य घेर्ङितीति गुणे कृते लाक्षणिकं। यद्यपि ङेरि
त्युपात्तं तत्तु ङ नयो रपि लाक्षणिकं। तथापि प्रत्यया त्पूर्वभा●गस्य लाक्षणिकत्व प्रतिपदोक्तत्वापेक्षया परिभाषाप्रवृत्तिः। यद्येवं ङेराम्न
द्याम्नीभ्य इत्यत्रापि एवमेव प्रसंगः। तस्माद्या ख्यानमेवात्र शरणं लिंगं वा। तस्मै प्रभवति। तदस्मै दीयते। तस्मै हितं। तदस्यां प्रहरणमिति।
क्रीडायां ण इत्यादि। हलायेति। सुपि चेति दीर्घः। कथं पुनरकारसन्निपातकृतो यञादौ सुपि दीर्घो निमित्तं भवति। अत आह। सन्निपात
लक्षण इति। अनित्यत्वं तस्याः कष्टाय क्रमण इति निर्देशा दवसीयते। सर्वनाम्नः स्मै।। ॥ सवत इति। द्विपर्यंतास्य त्यदादय इति वचनाद
न्यत्र त्यदाद्यत्वा भावा दनकारांतत्वं। अन्वादेशे कृत इति। अनन्वादेशेत्रास्मै इत्यानुरूप्यात्सिद्धं। कथं। नात्र कृते स्मै भावे हलादिर्विभक्तिः।
हलो दो वेडू पलोपः। न वा कृते इडू पलोपे एकादेशः प्राप्नोतीति। नैवा द्गुण प्रसंगः। नित्येनेडू पलोपेन बाधितत्वात्। एकादेशः प्राप्नोती
ति नित्यत्वात्। वाक्यसंस्कार पक्षे चैतच्चोद्यं। तदर्थ प्रतिपाद●नाय लोके प्रयुज्यते। तदेव च शास्त्रेप्यन्वाख्यायते। अंतरंगत्वादिति
। एकपदाश्रयत्वादंतरंगत्वं। पदद्वयाश्रयत्वादेकादेशो बहिरंगः। पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा। ॥ इये पूर्वादयः सूत्र पठिता श्च ग
णपठिताश्च। सर्वनाम्नःश्चे त्यनुवर्तते। तत्रा सति नव ग्रहणा ङसि ङ्यो र्येन सर्वनामसंज्ञा से गण पाठ एव गृह्यते इति न ग्रहणं। इ व ३
ह ङसि ङसि ङी नां शिः स्मात्स्मिनः। पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा। औङ आपः शी। नपुंसकाच्चेति सूत्रन्यासः कर्तव्यः। एवं ङसिविभाषा र्थानि
त्रीणि सूत्राणि न कर्तव्यानि। तथा तु न कृतमित्येव। जसः शी। ॥ दीर्घोच्चारणमुत्तरार्थमिति। इहलितङ्यि कारादा द्गुणेन भवितव्य
त्यं १

मितिक्र स्वेसिद्धे। नचसर्वे छत्रिणइत्यत्र षत्तुको रसिद्धइति एकादेशास्यासिद्धत्वाद्धस्वाश्रयस्यनित्यस्य तुकः प्रसंगः। तत्रद्विपदांतपद्यो
यणेकादेशास्तस्यैवासिद्धत्वं॥ ओङआपः॥ ६॥ ओङइतिनिर्देशं क्रियमाणमनुवादत्वर्वं आक्षिपति। ओकारो यमिति। को यं प्रकार
कुस्तितो यं स्तत्र प्रयणयनप्रकारः सिद्धस्याह अनुवादउपपद्यते यथाङेर्यइति। अयंतु नकापि सिद्धइति। परिहरति। सामान्यार्थद्र
ति। ओतइत्युच्यमाने प्रथमाद्विवचनस्यैव स्यात्। निरनुबंधकवान्नसानुबंधस्योटः। यद्यपि टकारः प्रत्याहारार्थत्वात्समुदा
यानुबंधस्तथापिप्रत्ययानुबंधित्वमपि अविरुद्धं। घर्था अपिहतवो भवंति। तुद्यथा आम्नाभ्यसिकाःपितरश्च प्रीणितादृति। ओ ६
टइत्युच्यमाने प्रथमाद्विवचनस्यनस्यात्। तस्माद्वयोरपिसामान्यग्रहणार्थो ङकारानुबंधानिर्देशः। ननु असतोनुवादोनु
पपन्नइत्याक्षेपस्तत्र प्रयोऽननाभिधान [illegible] मसंगतं। नैषदोषः। ओदौटोङितावितिविधिवाक्यं अस्मादेव अनुवादादनुमा
स्यते। स्यइदं प्रयोऽननाभिधानं। पुनश्चोदयति। तस्येति। तस्यङकारानुबंधस्यासंजनेनविशिष्टायमानेङित्कार्यं याडापइत्येतत्रएवं वादिन
स्तवर्ण्यांशाब्देपरतः प्रसक्तं। प्रसज्यतु तत्राह। सदोषइति। दोषइत्येनेनसामानाधिकरण्यात्पुल्लिंगनिर्देशः। परिहरति। ङित्वइ
ति। वर्णमात्रनिर्देशइतिविवक्षितं। हंतसंगमपात्वेस्त्वनेमात्रशब्दः प्रयुक्तः। याडापइत्यत्रङितीति यदनुवृत्तं नसबहुव्रीहिः। किंत
र्हि कर्मधारयः॥ इश्चासाविङ्चेति। ततः किमित्यतआह। वर्णेयस्यादिति। यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे॥ अयंतावदङित्वंडवेत्यपरि [illegible]
ङित्वमवत्तुनास्तीत्याह। वर्णश्चायमिति। वशब्दोवार्थे वर्णोवायमितिवापाठः। ओङितिवर्णोवायमुपात्तोनप्रत्ययः। ङकारस्क मे [illegible]

र्थेयथा अदोरवित्यत्र हकारः। अंगास्तिप्रत्ययप्रत्ययस्यविशेषणादौकारांतप्रत्ययस्येत्यर्थः। वर्णरूपतया यौकारग्रहणे सति। हा १
कारयोर्ग्रहणं भवति। प्रत्ययविषयत्वादनुबंधकपरिभाषायाः ङित्वेप्यदोषइति। ङित्वेसति योदोषइति सोपिन भवति। ङित्वस्यैव अभावात्तदंतपर्यंत
पूर्वेणवा परिहारेण अस्यान्वयः। परिहारांतरमाह। निर्देशोपमिति। एवं वार्यांप्रांदिस्त्वं वेदे अप्येतेद्विवचने औङिति पठ्येते। तदाश्रयेण
यंनिर्देशः। तेनद्वयोरपिपरिग्रहणं भवति। नचङित्कार्यप्रसंगः। नहिएवं वार्यानुबंधेरिरुकार्याणि क्रियंते। ङौ। जस्रसोःशिः। ङौ। कुंडानि। जानि
शशीप्ययंयदा अथप्रकरणादिनाअसाधारणताया मेकस्यापि कोचतनितदाएतद्विषयएकवचनो भवति। इतिसंख्येकवचनादिति त्रीस्ख भवति। अथप्रकर
णाद्यभावेतु नत्रप्रत्युदाहरति। घटंघटेद्दानीति। ङौ। अष्टाभ्यऔश्॥ ङौ। कृताकारोष्टनुशब्दोग्राह्य नइति। कृताकारस्यानुकरणंअष्टाशब्दोनतुविभक्तौ नस्य
णत्वशास्त्रं तत्वस्तमित्यर्थः। कृताकारस्यग्रहणं किमिति। आत्ववतोनुकरणं किमित्यादिति नित्यार्थः। यदात्वंभवति तदैवयथास्यादित्युदाहरति अष्टेति। कथंतुनत्वस्या
त्वाभावः। यावतानहिनद्वियोर्विकल्पः सिद्धिनद्द्याह। एतदेवेति इदाष्टनइति वल्कव्ययथाष्टनआविभक्तावितिस्पष्टं एवं सिद्धेहष्टाभ्यइतिनिर्दे
शात्कृतात्वस्यानुकरणमितितावन्निश्चिनं। तस्यैवेतत्प्रयोजनं। यदात्वं भवति तदैवयथाष्टौस्यादिति। यदियनित्यं मात्वंस्यात्कृताकारस्यानुक
रणमनर्थकंस्यात्। व्यावर्त्याभावादितिभावः। ननुयाष्टनोदाधादितिदीर्घविधौ नायमर्थोज्ञापितः। तद्वाज्ञापकमिदंवाक्योन्वस्ति ज्ञापकः। इदं
यत्तावदहरुषी। षड्भ्योलुगित्यस्यायमपवादइतिअष्टाभ्यइत्यवधारणं इष्टं। तत्रकारणमाह। नाप्राप्तेहीति। अयंहिलुग्वाक्यसमासे सर्वत्र प्राप्नोति। तस्मिन्

श्रि ५ सर्वत्र १

नह

प्तेवाप्राप्ते वेति। सद्धि समासएवप्राप्नोति नत्ववाक्ये। अष्टपुत्र इति। अंतरंनपिविधीन्बहिरंगो लुकुबा- घतेइति वचनाद्वाक्याव
स्थायामेव प्राप्तो योऽशन्नक्रियते। ओ शएव वा स्थानिवद्भावात्लुक्। तद्दंतयं ग्रहणमत्रेष्यत इति। अंगाधिकारे तस्य तदुत्तरस्य प
दस्य चेति वचनात्। यद्येवं। यत्राष्टशब्दार्थ उपसर्जनं तत्रापि प्राप्नोति। अत आह। प्रियाष्टान इत्यत्रेति। यथा पुनरत्रात्वं न भवति तथा
तद्विधावेवू वक्ष्यते। षड्भ्यो लुक्। ७। षट्प्रधानादिति। षट्संज्ञानां अर्थः प्रधानं यत्र प्रियषष इति। अन्यपदार्थप्रधानोयं बहु
व्रीहिः। सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानमिति षष्ठः पूर्वनिपाते प्राप्ते वा प्रियस्येति प्रियशब्दस्य पूर्वनिपातः। स्वमोर्नपुंसकात्। ७। स्वइ
७ ति प्रथमैकवचनस्य ग्रहणं न सप्तमीबहुवचनस्य अमाएकवचनेन साहचर्यात्। तद् ब्राह्मणकुलमित्यत्र परत्वात्यदाद्यत्वे हृतेलुङ्न
प्राप्नोति। अतोमिति अमभावेन बाधितत्वात्। तस्मात्त्यदादित्यमप्यक्षेति वक्तव्यं अत आह। तद्ब्राह्मणकुलमित्यत्रेति ॥ नित्यत्वादिति। लुका ७
सदाद्यत्वं बाध्यत इति अनुषंगः। कथं पुनर्लुको नित्यत्वं यावता त्यदाद्यत्वे कृते अतोमित्यपवाद विधानात्सो [illegible] नित्य एव। अत आ
ह। लुकोहीति। यद्धि अतोमित्येतन्नस्यात्। अकारांतं अपि अंगं लुको निमित्तं स्यादेव। ततः किमित्यत आह। यस्य चेति। त्यदाद्यत्वेतु लु
कि कृते नेकं वप्राप्नोति। नलुमतांगस्येति निषेधात्। यद्येवत दपि लक्षणांतरेणेव बाध्यते। नासावज्ञावस्य प्रतिषेधः। कस्य तर्हि। प्रत्य
यलक्षणस्य। प्राप्तिर्हि प्रत्ययलक्षणेन। अतोम्। ७॥ अतोमिति पदच्छेदो न तु ममिति। तथाहि सति लाघवाय मत इत्येव ब्रूयात्
किमर्थं पुनरमविधीयते। नमकारं त्वो च्येत। द्वितीयैकवचने आदेः परस्येत्यकारं मकारे कृते अंत्यस्य मकारस्य से

ए१ स्य१

लोपेनासिद्धमिदं । दीर्घप्रसंगस्तु । सुपियेति दीर्घः प्राप्नोति । न च दीर्घविधाने सन्निपातपरिभाषा प्रवर्तते । वर्णाश्रये प्रत्यादाव हाक्याव
गात् । तस्मादमेव विधेयः । अपर आह । आम्विधाने सामर्थ्यादिति डरसमित्यत्र डरसादेशो भवतीति । नञ्चित्यं । सन्निपात
रिभाषया डरसादेशस्याप्रसंगात् । आम्विधाने तु दीर्घबाधनं चरितार्थमिति । अडुतरादिभ्यः पंचभ्यः । ७१ ॥ अदड् आदेशो
भवतीति । विवक्षितादेशरूपप्रतिपादनाय टकारं न कृतं । कथं पुनर्ज्ञायते डिदयमादेश इति । यदि हि डित् स्यात् डतरादिभ्य ड
पूर्वमित्यादित्येव ब्रूयात् । किं पुनः कारणं सा वेदादीनि हित्वा प्रयोगोऽनमुच्यते । न त्वमीत्याह । इतरितीति । एवं तर्हि इति एवं सह त्व विदि
तं अमम नुर्हस्व डतरादिभ्य इति पंचम्याप ष्टीपेक त्वे अमोदकारो विधेय इति चोद्यार्थः । हे कतरोदत्येत्र संबुद्धिलोपाम
त्यदिति । अयं च दोषः एवस्मिन्नपि पक्षे समानः । ननु च संबुद्धिलोपे हल्ङ्याब्भ्य इति अतो एकग्रहणमनुवर्तिष्यते ॥
इह वै ओदः परस्योत्व मोकारस्य दकारे कृते मकारस्य संयोगान्तलोपः । तस्य असिद्धत्वान्नायमेकः । एवं अद्यदेशो
नाप्येकः । तयघ एकग्रहणं अनुवर्तते हे कुंडत्य मोपि न स्यादिति दोषः । तदिदमुक्तं । अपृक्त इत्येदमोदोषः इति । संबुद्धिलोप
अपृक्तं भ्रे धुप्यते अमोपि न स्यादिति दोषः । अथानिवृत्तमपृक्तग्रहणं ततो निवृत्ते डतरादिषु दोषः । हे कतरदित्यादौ लोपः
स्यादिति । ततो ओड्त्वा ह्रस्वादेशविधानात्तस्य वडित्वान्न संबुद्धिलोपः । नापि सर्वसवर्णदीर्घत्वं इत्यर्थः । यदि पुनः एवं स्व वावि
दितं अमं अनुवर्त्य तस्यैव अद्दादेशो विधीयते याकांडि न मकर्तु ॥ नेतराच्छन्दसि ७ ॥

अतोमित्यस्यानंतरमेवेति ॥ एँ अमादेशाएवाङ्दुदेशस्यापवादो भविष्यति । ततश्च नेतिवक्तव्यं न भवतीति भावः । युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् ॥
७ ॥ शित्करणं सर्वादेशार्थमिति ॥ अन्यथा आदेः परस्येत्यादेः स्यात् । ननु च अकारस्य अकारवचने प्रयोजनाभावात् अनुसंहा
रे बाधितेऽन्तोऽत्यस्येति सकारस्य अकारे सति अतो गुण इति पररूपेणैव सिद्धं अत आह । अन्यथा हीति । आदेश इति व्यपदेश ।
४ आदेशाव्यपदेशाः । यस्य आदेशस्य प्रयोजनं नास्तीति मन्यते तस्यैव स्यादित्येव शब्दार्थः । किं पुनरादेशव्यपदेशेन प्रयोज
८ नं यत आदेशे एव स्यात् । अत आह । ततश्चेति । येथैवः पठितः अततो ह्यादेशव्यपदेशा योचीति यत्वं न स्यात् । यतो भावः प्रयोज ८
नं आदेशव्यपदेशास्य स्यादित्यर्थः । योचीति अन्न युष्मदस्मदोरनादेश इति वर्तते । ननु च अनादेशो याविभक्तिरिति एव त
त्वविज्ञास्यते । नहि तत्रादिविधिरस्ति । यत आदेशादाविति विज्ञायेत । ततः सत्यपि आदेशादित्वे विभक्तेरनादेशत्वात्
तस्यादेव यत्वमिति व्यर्थमेव अकारस्य अकारविधानं । एवं मन्यते । सर्वे सर्वपदादेशा इति न्यायेन आदिविकारद्वारेण
विभक्तेरेव आदेशो विधीयत इति विभक्तेरेव आदेश इति । सर्वे सर्वपदादेशा इत्यत्र नेपदशब्देन सुप्तिङन्तं उच्यते किंत
र्हि पद्यते गम्यतेऽनेनार्थ इति पदं ततश्च परत्वं इत्यत्र युष्मद्यथाति शब्दस्य तुर्यो भवति तद्वदत्रापि ङसो शो वा विधीयत इति
त्येव आदेशत्वं विभक्तेः । ङे प्रथमयोरम् ॥ ८ ॥ ङे ङ इति अविभक्तिकानिर्देशादिति । प्रथमयोरिति प्रथमाद्वितीययोः

णमिति वक्ष्यति। तत्र समासे सति बहुवचनप्रसंग इति भावः। प्राधान्यलक्षणस्य प्रथमार्थस्य इहाभावात्सन्निवे॥
शापेक्षया प्रथमस्य ग्रहणमिति तावन्निश्चितं। तिङः प्रथमयोः पुष्पदन्तसूत्रात् असंभव एव॥ तत्र प्रत्यययोर्ग्रहणं॥ व
न तयोर्वृत्तिसंज्ञायुः। यदि स्त्रीलिंगानि दृश्यन्ते ततो विभक्त्योर्ग्रहणं। पुल्लिंगानि दृश्येते तु प्रत्यययोः। तत्र निर्णयमाह॥
प्रथमयोर्विभक्त्योरिति। एतदेवाभिप्रेत्य पठति प्रथमाद्वितीययोरिति। कथं पुनः प्रथमाशब्देन द्वितीयोच्यते। साह
चर्यात्। ननु सहचरितयुक्तः शब्दो मुख्यवृत्तिर्वा भवतु गौण्यन्यवृत्तिर्वा नोभयवृत्तिः। सत्यं। प्रथमाद्वितीयासमुदाये
ऽवयवे वृत्तिरेवायं रूढ्यावयवभेदश्च समुदाय इति द्विवचनं। कथं पुनर्ज्ञायते विभक्त्योर्ग्रहणमिति। द्विती
यायां चेत्यात्वविधानात्। नह्यादेशार्थं उच्यते। अनादेशो युष्मदस्मदोरनादेश इत्येवं सिद्धत्वात्। यदि वात्र विभक्त्यो
र्ग्रहणमेवमस्यादेशार्थता उपपद्यते। ननु वयो चीति यत्र बाधनार्थं तत्स्यात्। यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्। यत्नमेवायं वि
शेषं ब्रूयात्। यो ध्यापीति। आविति प्रत्याहारोऽनापक इति चेत्। एतस्माद्द्वितीयायां आत्वं शास्ति ततो ज्ञायते विभक्त्योर्ग्रह
णमिति। छ। रासोना। छ। नेत्यपि विभक्तिको निर्देशः। तथा च पूर्वसूत्रेण ङामस्यायं अमः प्रतिषेध इति भाष्ये शंकितं। कः

पुनः प्रतिषेधे सति दोषः। यावतामि प्रतिषिद्धे यो वीर्थि प्रत्ते प्राप्नोदिती या यां वेत्याते ह्लान प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति दीर्घत्वे तस्मा दौ
सोनः पुंसीति नत्वेच। पुंस्यानितिसि धौत्ये च। सत्यं। पुंसिसि द्यति। स्त्री नपुंसके यो स्त्र नासि द्यति। तद्विशिते पुंश्चान स्मान्त्र बु।
त्नणीरि त्यादि। अलिंगे वा युष्मदस्मदी इति लिंगानुशासने तत्प्र पा ठात। उदाहरणे तु आदेः परस्येत्यकारस्य नकारे सकार
स्य संयोगांत लोपः। ८। न्य सो न्यं। ८। एतं त्रा प्नोतीति। सुपि चेति दीर्घस्या प्युपलक्षणमेतत्। अंगष्टत्व इत्यादि। अस्यार्थः पूर्व
मेव व्याख्यातः। तेषां शेषे लोपो स्य लोपः। अतो गुणे पररूपत्वं। एकादेशः स्वरश्च। एतन्निष्ठ स्य थमिति। अत्रापि दीर्घस्या प्युपलक्ष
णं। एत्वनिष्टत्यौ कारे त्रोरणस्यार्थवल्लोस्त्व वर्णे दीर्घत्वं न भवति। येषामिति। अंतलोपपक्षे मत भेदो न्य मादेश इति॥ टिलोप
पक्षे तु अन्य मादेशः। अन्यथा रूपासिद्धेः। न चैवं स्वरे दोषः। अनुदात्तस्य च यत्रो दात्तलोप इत्यत्र कर्षीत्वतो घत्रों तउदात्त इत्यनो तोदा
त्तयहणं अनुवर्तत। ततश्चा न्य मोत्तोदात्तत्वं प्रावृति। अत आह। उदात्तनिवृत्ति स्वरश्चेति। नत्वत्रांतयहणं अनुवर्तते। उच्चारण
मेवत्यासत्याच। आदेरेव चैउदात्तत्वं भवती त्यर्थः। साम आकं। ८॥ सामिति षष्ठी बहुवचनं आगतस्तुडूं ग्रह्यत इति। अंगसंज्ञा
निमित्तस्य अन्यस्य असंभवात्। अथ किमर्थी आगतस्तुडूंग्रह्यत इति। यद्यपि षष्ठी बहुवचनं आगतस्तुडूंग्रह्यत इति उ

कचित्तुनरित्यादि ६×स्यो३ ×ञो३ ×तेषां५ ×न्यामादेशो५

इत्युप्रत्ययापेक्षया पुल्लिंगनिर्देशः। नपुंसकलिंगमेव वा पठितव्यं। अथ न प्रयोजनप्रधानप्रश्नः। किंतर्हि युष्मदस्मज्ञां परस्यत्ना ता
स्य असंभवप्रधानः। अंत एवाह। नत्वादेशविधानकाले शुद्धिर्विद्यते इति। शुद्धिधावा ङ्क्ते सेरस्तुगित्यत आह दितस्तु नैते। अकारांतता
वयुष्मदस्मद्घेः शेषे लोपो [illegible] इति अंत्यस्य भवति। कस्य शेषः। • आदेशाः। अनादेशो यत्वात्वयोर्विधानात्। आदेशात्वं वआ
कमादेशो सति भवति। न च त्यदाद्यत्वेनाकारांतत्वं। त्यदाद्यत्वं प्रतिद्विपर्यंतानां त्यदादय इति स्मरणात्। तस्मादर्थे देशावि
धानकाले सुप्नविद्यते। उत्तरवादी तु आदेशविधानकालेऽसत एव सुट उपादानं। तस्योपादाने प्रयोजनमस्तीत्याहात
स्यवलिति। य • द्यस्तु [illegible] येन ततः पूर्वोक्तेन न्यायेन पश्चाद्भवतः सुटः केन निहतिः स्यात्॥ स्थानिनि अंतर्भूतत्वादिति।
तेन सह स्थानिलेन उपादानसामर्थ्यादित्यर्थः। एतदुपादिकं प्रयोजनं। कतरस्मिन्पक्षे यदा शेषे लोपो तत्र लोपः। यदा तु
टिलोपस्तदा पश्चादपि सुटः प्रसंगाभावान्नैतत्प्रयोजनं। दीर्घाद्धारणमित्यादि। अन्यथा अतो गुणे पररूपत्वं [illegible] स्यात्। न
नु अकारो धारणसामर्थ्यान्न भविष्यति। अन्यथाकमेवदध्यात्। अत आह। कमितीति। आत औ णलः।६७। पपावित्यादौ पा अ
तिस्थिते युगपत्त्रीणि कार्याणि प्राप्नुवंति। द्विर्वचनं सवर्णदीर्घत्वं एकादेश • औत्वमिति। तत्र येन क्रमेण तानि कर्तव्यानि तं क्रमं
दर्शयति। अत्रेति। लित्स्वरं तु नोपन्यस्यति। सर्वेषां तावच्चतुर्णां संदेहः। [illegible] क्रमेण तु माह। एकादेशादिति। यदि हर्वं एकादेशः स्या

पे५

घपूर्वगोभावादेतं न स्यात्। अनवकाशं च नित्यात्। परत्वादेकादेश इति। अत्र वृद्धिरेकादेशस्तस्य स्थानिवद्भावाद्द्विर्वचनं। स्थानिवद्भावन
स्कृद्विर्वचनेऽचीति। तत्र ब्रवीति न स्थानिवद्भावनिमित्तनिर्देशः। किं तर्हि अजादेशस्य। द्विर्वचननिमित्ते विषये अजादेश इति। तेन संप्रसा
पूर्वत्वाभावेऽपि स्थानिवद्भावो भवत्येव। ओकारौकारयोर्णिघ वेविशेषाभावादौत्वं अपास्य प्रयोगसमवाय्योकार एव विहितः। अ
परे आह। पिंडिकारूपौ ओकारस्य स्थाने ओकारेण प्रयत्नगौरवं भवति। तद्विधानं दरिद्रात्यर्थं। ददरिद्रौ। अत्र दरिद्रातेरार्धधातुके आ
लोपावक्तव्य इति औकारलोपे ओकारस्य श्रवणं भवति। यद्यपि सिद्धश्च प्रत्ययविधाविति वचनात्। लिटि विवोढृ तएवाकारलोप
सति ओत्वस्य अप्रसंगः। यद्यपि वकास्यनेकाज्ग्रहणं वुत्तुपाद्यर्थमित्यामि सति णल्लृह्व अ संभवः। तथापि औत्वविधानसा
१० मथ्यादुभयसंप्रि एतन्न [illegible] भवति।। तुल्योस्योतञाणि ह्यन्यतरस्यां।।७।। जीवतावुमिति। अत्र स्थानिवद्भावेन तातङो हि ग्रह
णेनयहणाद्दतोहेरिति लुकू भवति। नैष दोषः। हुझल्भ्यो हेर्धिरित्यतो हेरिति अनुवर्तमाने सति पुन● र्हतो हेरिति हि ग्रहणं १०
फिरवयोर्हि स्तस्य यथा स्यात्। स्थानिवद्भावेनयोर्हि स्तस्य मा भूदित्येवमर्थं। ङित्करणमित्याहि। यद्यपि [illegible] सर्वादेशतायाः
प्राकृगुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वमनिश्चितं तथापि सर्वादेशत्वे पिङितस्य प्रयोजनं ता तङि संभवति।। अनङादिषु नैवं सर्वादेशत्वे प्रयोजनं
संभवतीति नद्येवानन्यार्थं ङित्वे षुङ् ख्येत्ये नत्सदृशाप्रवृत्तेः। तातङ्प्रयोजनं तं तरसंभावनयाविलंबो भवति। तेन अस्मिन्नवि
सर्गोपवादयोस्तुल्यकालाप्रवृत्तेः। इति अपवादमविद्य प्रसते तद्बाधित्वा अनेकाल्शित्सर्वस्येत्येतदेव परत्वात्प्रवर्तते।

वः। एतच्च ङित्त्वे इत्यत्र सम्यक् उपपादितं। तत्र ब्रूतादित्यादौ गुणप्रतिषेधः। मृष्टादित्यत्र वृद्धिप्रतिषेधः। ङितामिवास्येति। ननु वङित्त्वान्ङित्त्वात्र न वा
र्थं निवर्त्तु स्थानिवद्भाव एवास्ति का अर्थं मपि को विरोधः। अत आह। ङित्त्वपि न भवतीति॥ वचनमपि दं सार्वधातुकमपिदित्यत्र योगवि
भागेन कल्पितं। ब्रुव इडिति। उपलक्षणमेतत्। टंकारान्तवानित्यत्र णरुइमन्न भवति। तातङि ... ङित्त्वं इत्यादि श्लोकद्वयं कवि
लभ्यते। तातङि व्यवस्थितं ङित्त्वं संक्रमहत्त्वात्। संक्रमो नाम गुणवृद्धिप्रतिषेधः अर्थे लिङ्ङि। गुणवृद्धिप्रतिषेधहेतुभावे नु
अर्हति। अंत्यविधिश्चेत्। अंत्यविधिहेतुत्वादंत्यविधिङित्त्वं। करणसाधनो वा विधिशब्दः। अंत्यस्य यथा स्यादित्येवमर्थं चेत् ङित्त्वं इत्य
र्थः। निराकरोति। नत्वं तथा न। च शब्दोऽवधारणे प्रतिषेधेन संबध्यते। नहि ङित्त्वं तथा सति नैव कर्त्तव्यं। एरुरित्यस्यानंतरं तिस्तात आत्रिषु
निवर्त्तव्यं। एरित्येवं। एवं सिद्धे ङित्करणं गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थमिति निश्चीयते। न च सर्वादेशानामंतरेण ङित्प्रतिषेधार्थत्वं ङित्त्वस्योपपद्यते
इति सर्वादेशस्तातङ् भवति। ननु सांत्यविधिश्चास्तु अवयवे कृतं लिंगं इति न्यायेन गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वं वा स्तु ङित्करणसामर्थ्या
दित्यादिकं ... परिहारांतरमाह। हेरधिकार इति। अतो हेरित्यत्र लोपविधौ हुझल्भ्यो हेर्धिरित्यनो हेरित्यधिकारे सत्ये वयोर्यं हेरित्यधि
कारस्य रक्षाप्रकमाह सूत्रकारः। तस्य प्रयोजनं हेरेव यो हिस्तस्य यथा स्यात् स्थानिवद्भावेन यो हिस्तस्य माभूदिति। न च सर्वादेशत्वेऽप्युपप
द्यते। ननु हेरेव यो हिस्तस्य यथा स्यात् विरुद्धतो यो हिस्तस्य माभूदित्येतादेशत्वेऽपि तातङो हेरधिकारस्योपपद्यते इत्याशंक्य ... तातरि हरात्तर पु २

माद्। तानङ्ङित्त्वसामर्थ्यादिति। ङित्त्वसामर्थ्यात्किलायमंत्यविधिः स्यात्। तत्र सामर्थ्यं नास्ति सर्वादेशत्वेपि प्रयोगासंभवात्। ततश्च पूर्वोक्तया
री त्यादिविप्रतिषेधात्सर्वादेश एव तातङ् भवति। अनङ्सावित्यादीनां अनङादीनां तु नैवं ङित्त्वसामर्थ्याभावः। तेनैतेंत्यविकारदृष्टान्ताः। विदेशानु
र्वसुः॥६७॥ विदङ्गानइति। सर्ताविचारेणार्थपौरात्मनेपदित्वेन शानुरसंभवः। लाभार्थस्य तु भयपदित्वेन शानुः संभवेपि तु दादित्वाधिक
रणेन व्यवधानमिति ज्ञानार्थस्यैव क्वसुर्विरणस्य परस्मैपदिनो ग्रहणमिति भावः। क्वसोरपि सामान्यग्रहणार्थमिति। अन्यैव सः संप्रसार था४
णमित्यनुमानेनिरनुबंधकत्वाद्स्यैवग्रहणं स्यात्। ननु वक्ष्यमाणेपि ठकारानुबंधघटकानुबंधकवादस्यैवग्रहणं स्यात्। तत्राह। एकानुबंधक
ग्रहणमिति। समासे नञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्॥६८॥ पूर्वशब्दोऽवयववचनः। अनञ्पूर्वोऽवयवो यत्र समासे सोनञ्पूर्वः। प्रकृत्येति। समानकर्त्
कयोः पूर्वकाल इति क्त्वा। कुगतिप्रादय इति समासः। ल्यपि सति कृत्स्वंतुक्। पार्श्वतः कृत्येति। आ धादित्वात्सप्तम्यंतात्तसिः। स्वांगे तस्प्रत्यये
कृभ्वोरिति क्त्वा। तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यामिति क्त्वा वेति समासः। नानाकृत्यं द्विधाकृत्येति। नाधार्थप्रत्यये च्व्यर्थे इति क्त्वा। पूर्ववत्स
मासः। कृत्वा हृत्वेति। हृत्वेत्येतत्प्रत्युदाहरणं। अत्र कृत्वा शब्देन नञ्सदृशः पूर्वोस्ति समुदायस्य समासो न भवति। परमकृत्वेति। सन्मादित्या
दिना समासः॥ तुमर्थाच्चिकाराज्ञाशब्दे क्त्वाप्रत्ययः। पारम्पर्यमपि क्रियाया एव विशेषणमिति सामानाधिकरण्यं। कथं पुनरिदं प्रत्युदाह
रणं यावता भवत्येवायं अनञ्पूर्वसमास इति अत आह। अनञिति हीति। अनञिति पर्युदासोयं। तत्र नञिवयुक्तन्यायेन न ञ्

शं ७

दृष्टं अव्ययं परिगृह्यते। तेन नञ् अनव्ययं च परमादिकं अनञ्नञ् भवति। अभेदाद् अनव्ययत्वाच्च। स्नात्वा कालक इत्यादि सिद्धिः। आदि
पीतास्थिरक इत्येवमादयः सिद्धाः। अन्यत्र उत्तरपदे क्रिया नोपादीयते तत्राध्याहृतक्रियापेक्षः क्त्वाप्रत्ययः सापेक्षत्वेऽपि निपातनात्
समासः। निपातनात् ल्यबादेशो न भवतीति। न त्वाकरणिकः समासो वृत्तत्वेन निपात्यते किं तर्हि यस्य लक्षणं नास्ति तत्सर्वं निपातनादिति भावः।
अथवा निर्धारणे सप्तमीति। ज्ञातावेकवचनं व्यत्ययो वा। समासश्च निर्धार्यते इति। निर्धारणस्य तुल्यजातीयापेक्षत्वात्। कथं पुनः समा
सः क्त्वाप्रत्ययान्तो भवति। यावता प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणं। न च समासात् क्त्वा विहितः। अथ कृद्ग्र
हणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् समासस्यापि क्त्वान्तत्वं एवमपि व्यत्ययापार्थतः कृते त्याद्यावेव स्यात्॥ उच्यते। कृत्ये त्येवमादौ उ
न स्यात्। अगतित्वाद् अकारकत्वाच्च। इत्याशंक्याह। सत्येति। तत्र निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति क्त्वामात्रस्यैव ल्यप् भवति॥
ननु च प्रत्ययविषये पूर्वं पापठितो बाध्यते न तदन्तविधिर्व्यवस्था। न तु येन विधिस्तदन्तस्येत्यनेन। तत्राह। तथाचेति। कथं पुनरेतत्
ज्ञापकमित्याह। गतिकारकपूर्वस्यापीति। कथं नाम्नि प्रसंग इत्याह। नञ्च न गतिरिति। अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति इत्यत्र यदुक्तं जग्धेरसिद्धं तदं गत्यादि
त्यादि तस्मात् प्रधाय प्रस्थाय इत्येवमादिसिद्धिः। के पुनरत्र गतिविषयाः। हितं दत्त्वा ... दीर्घत्वं श्रुतिः ... ः। हितं दधातेर्हिः। हित्वा।
प्रधाय। दत्तं। ... घ्नोः। दत्त्वा। प्रत्तम्। आत्तं। जनसनखनां सञ्झलोः। खात्वा। प्रखन्य। इत्वं। द्यतिस्यतिमास्थामित्तिकिति। स्थित्वा।

ने ३ ६७ पि ३

त्रस्त्वाय। ईत्वं। घुमास्थागापाजहातिसां हलि। पीत्वा। प्रपाय। दीर्घत्वं। अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति॥ शीत्वा। प्रशाम्य। अट्। ष्ट्वोः ऊडनु
नासिके च। ए [illegible]ष्ट्वा। प्रष्ठ्य। घूत्वा। प्रदीव्य। इट्। देविता। प्रदीव्य। अत्रेटि सति नः क्त्वा सेडिति कित्वप्रतिषेधाद्गुणः स्यात्। एवं ग्रहणं
किं। अनत्रि त्वेवो य मा बहुव्रीहिः स्यात्। अविद्यमानो न ञ्यु[illegible] अस्मिन्न सावनञिति तथा च स्त्रैणीकृत्य त्यत्रा प्रतिषेधः स्यात्। ए
वं ग्रहणे तु सति नस्य नियतदेशावयववचनत्वाज्ञायं दोषः। लिकेरणं[illegible] विकीर्य त्यत्र प्रत्ययात्पूर्वस्येकारस्य स्वरार्थं। प्रकृत्येत्यादौ तु
१२ धातुस्वरेणैव सिद्धिः। पित्करणं तु गत्यर्थं॥ क्वापि छंदसि। ७॥ अपि शब्दो [illegible] अपीति। सर्व समासेऽसमासे च भवति। अत्रापि विषये ल्यपः प्राप १२
णार्थत्वादपि शब्दस्य। अन्यथा वा छंदसीत्येव वाच्यं स्यात्। तथा छंदो विधानमनुविदधानाः कल्पसूत्रकारा आपि प्रयुंजते। आङ्ये ना
ञ्जिणी अङ्य इत्यादि। सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः॥ ७॥ सुशब्द आदेशोऽयमानेऽन्ये सुपो न प्राप्नुवंति तस्मात्सु ग्र
हणं अपनीय सुप्ग्रहणं कर्तव्यं इत्यादि। सुपां सुप इति। तिङां तिङ् इति। एतच्च व्यत्ययो बहुलमिति सिद्धं। सुपां सुप इति अयमपि तस्ये
[illegible]प्रपंचः। [illegible]भवंतीति प्राप्त इति युक्तः पाठः। आङ्ग्रेव मीन्त्रिति। ननु च पूर्वसवर्णेनाप्येतत्सिद्धं। कथं। चर्मन् इति स्थिते इकारस्य पूर्व
सवर्णो नकारः। ततः परतः स्वादिष्विति पदसंज्ञायां सत्यां पूर्वस्य नकारस्य लोपः। तत्रायं अपि अर्थो नङिसंबुद्ध्योरित्यत्र ङिग्रहणं न कर्त
व्यं भवति। अप्रातिपदिकत्वादेव विभक्तेर्नकारस्य लोपाप्रसंगात्। पूर्वस्य तु नकार[illegible]स्येव एव लोपः। नैतदस्ति। अत्र हि पू[illegible]

वर्णाभिन्नोंनर्यतोनिरनुनासिकस्यनिरनुनासिकोदकारः स्यात्। असक्त। संयोगांतलोपो भविष्यति। नात्रसंयोगांतलोपः प्रवर्त्त-
ति। स्वादिष्विति पदसंज्ञायां सत्यां पूर्वनकारस्य लोपे सति असंयोगांतत्वात्। नलोपः प्रतिसंयोगांतलोपोऽसिद्धः। एवं तर्हि नङिसंबुद्ध्यो-
रित्यत्र ङिग्रहणं करिष्यते। तत्र नलोपाभावे संयोगांतलोपः। तदेवमस्यान्यथासिद्धत्वादुदाहरणांतरमाह। हविर्वायडो यत्स्तुनं-
तीति। यत्र इडु निस्ठिते। अत्र यदि पूर्वसवर्णइकारस्य इकारः स्यात् तयदा घत्वे कृते सति स्थानिवद्भावात् तस्मिन्न भावः प्राप्नोति। तस्मात् [illegible]
लुकं गवकर्तव्यः। अनेकाल्त्वेषु च आमादिषु अंत्यस्य पूर्वसवर्णे पूर्वभागस्य च वर्णप्रसंगः। तस्मात्तत्रापि लुगेव कर्तव्यः। धीनीत्या-
दि। धीतिमतिस्तुष्टुतिशब्देभ्यः स्त्रृतीयैकवचनं तस्य पूर्वसवर्णईकारः। नता [illegible] द्रु धिति। तछ्व्यु द्ध्रु [illegible] णशा [illegible] चौस्वआदा-
देशाः। नविभक्तौतुस्माइ तीत्संज्ञाप्रतिषेधः। यादवविंश [illegible] ताम [illegible] दांतमितिबहुकृवाः। दर्प वयमिति आ [illegible] इति प्रमादपा-
ठोयं। तथाहि नयुष्मे वा आबंध वइत्यत्र मंत्रे न्नाश्वमेधनाम्नो राज्ञो दानं संसूयते। व्यत्ययेन बहुवचनं। वाजमित्यन्नताम। अ-
न्नप्रदानेन सार्वेषां येवां धवास्तेषां संबोधनं हेवाआबंधवः। युष्मेषु युष्मासु अधीत्यस्यानेन संबंधः। सवसस्मेस्यर्थानुवादी॥
निनिस्तुश्चनिंदनशीलोपिमत्योयुष्मास्चवधं न धारयति नावधारयति। अवधाभावादि [illegible] त्यर्थः। अस्मेइंद्राबृहस्पती

तीत्युत्रापिरयिं धत्तमितिक्रिया। दधातिश्च दानार्थः। तस्माद्यँघुष्मासु अस्मभ्यमिति प्राप्तइति तुयुक्तः पाठः। यूयँ यादेशाइत्यापिप
नपठितव्यं। अनुष्टुभेति प्राप्तइति। अघ्रिगुत्रेवुता अनुष्ठ्या च्यावयतादिति। अनुष्टब्धोत्तिष्ठते रातश्चोपसर्गेइत्यङ्। अ
नुष्ठानं अनुष्ठातया अनुष्ठ्या। घ्नवारुवोति। घाङिनीति गुणः। ननुङित्वेविद्याद्वर्णनिर्देशमात्रं वर्णपत्स्यात्तत्त्वविधौतुशाले
वित्यक्तं। सत्यं। ङित्करणसामर्थ्यात् क्विँत्गुणः। घ्नवाकुनेति प्राप्तइति बाकुनेतिप्राप्तइतितुयुक्तःपाठः। प्रशाद्धस्याख्यातेनसं
13 बंधात्। अयावोकारः स्तुपिबनिदीर्घेनिर्दृश्यर्थः।। अमोमश्च। ६०। अमितिमिपादेशात्प्रथतइति। द्वितीयैकवचनस्यतुयत्त्
णं न भवति। छंदसिदृष्टानुविधानात्। वक्ष्यमाणेनवाग्रकारेणबाकुत्येनतिङानिष्टात्। वधीमिति। हनेर्लुङ्। लुङिवेति
१३ वधादेशः। श्लेसिच्। इट्। मिपोमभावः। तस्यमश्च। अकारउच्चारणार्थः। अस्थिमिवाडष्टकइतिमस्यईटिसिचोलोपः।
सवर्णदीर्घत्वं। शित्करणसर्वादेशार्थमिति। अन्यथादिज्जलोंत्यस्येतिमकारस्यस्यात्। मकारस्यमकारवचनेऽजना
भावात्सर्वादेशो भविष्यति। अतआह। मकारस्यापीति। यथामाराङिसमः क्वाविदुत्वेतिभावः। पंचमीनिर्देशाभोवादादेः पेरस्ये
येतन्नास्ति। अथोच्यते। द्विमकारकोयंनिर्देशः करिष्यतेतत्रैकस्य संयोगांतलोपे वधीमित्यादिसिद्धंइति। एवमपि

लाघवे नास्ति विशेषः। किंतु संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वाद एकल्लक्षणईण्न स्यात्। एवं तर्हि पकारादिः करिष्यते। किं पकारो न श्रूयते औ
वल्लिलुप्तनि॥ आद्दि ष्टायकारः॥ नात्र किंचित्प्रमाणमस्ति। तस्मात्तदिशोत्करणं। लोपस्त्व आत्मनेपदेषु॥७॥ अदुह्रीति। दुह्यते इ। आत्मने
पदे च न तइति म्स्यादादेशः। बहुलं छंदसीति रुट्। तकारस्य लोपे कृते द्वयोरकारयोरतो गुणे पररूपं। शायइति। शेत इत्य
त्र तकारलोपे ऽयादेशः॥ दुहामिति। लोट्। टेरेत्वं। आमेतः। तलोपः। अपीत्यधिकारादिति। एवं चात्मनेपदेष्विति वचनं तस्यैव बाधप
रः। यत्र धैनमितिच॥७॥ वकारस्य यकारइति। बहु कृत्वा वकारमेवाधीत। तत्र मलोपमात्रं निपात्यं॥ तस्य तात्॥७॥ लोण्मध्यमपुरुष
बहुवचनस्येति। पृथमपुरुषस्यैकवचनस्य तु यह॰णं न भवति। छंदसि दृष्टानुविधानात् स्वर्वत्तराभ्यां बहुवचनाभ्यां वा सारूव्येयति।
कृणुताद्दिति। कृवि हिंसाकरणयोः। धिन्वि कृण्व्योरवेत्युप्रत्ययः। वकारस्य वाकारः॥ अतोल्लोपः॥ तप्तनप्तनथनाश्च॥७॥
श्रृणोतेति। श्रुवश्श्रृवेति श्नुः। श्र भावश्च। पित्वे सति ङित्वाभावाद् गुणः। दधातनेति। अत्रापि ङित्वाभावादश्नाभ्यस्तयोरात इत्याका
रलोपः। जुजुष्टनेति। व्यत्ययेन परस्मैपदं॥ तुदादित्वाच्छः। तस्य बहुलं छंदसीति श्लुः। द्विर्वचनं। जुषेरनुदात्तेत्वा ञ्जु
ष धं इति प्राप्त इति तु युक्तः पाठः। यदिच्छतेति प्राप्त इति। बहुवा स्कोकोव स्तोमं मरुतो इत्यस्याम्न वियदिष्टेनेति प

॥७॥ मसीत्यविभक्तिकोनिर्देशः। इकारउच्चारणार्थः। अंतशब्दोऽवय
वेति। पदकालेयति स्तु नेतिपठंतितत्रास्तेरूपं॥ इदंतोमसि॥७॥ मसीत्यविभक्तिकोनिर्देशः। इकारउच्चारणार्थः। अंतशब्दोऽवय
ववचनः। इदू अंतो यस्यस इदंतः। तपरकरणं असंदेहार्थं॥ यंत इत्युच्यमाने संदेहः स्यात्। किं यकारांत इदंत ईदंतोवेति। अत्रय
दि सकारोपमर्देन इकारांतत्वं अभिप्रेतं स्यान्मस इत्येववाच्यं स्यात्। तस्मादविस्थितएवसकारउपदानः। अंतग्रहणाच्च तगुरुणेन
दि सकारोपमर्देन इकारांततां अभिप्रेतं स्यान्मस इत्येववाच्यं स्यात्। तदिदमुक्तं मसः सकारांतस्येत्यादि। एवं च मस इमितिवक्तव्यं॥ प्रत्या
ख्यायते। ततश्चाटिलादेरागमलिंगस्याभावप्रयोगागमोयं संपद्यते। तदिदमुक्तं मसः सकारांतस्येत्यादि। एवं च मस इमितिवक्तव्यं॥ प्रत्या
हार संदेहश्च संगान्तह थानोक्तं॥ क्वायकु॥७॥ दत्ता यति। होदद्योः। सोभाग्यमस्यै दत्ताय॥ दत्ताया स्म भ्यं द्रविणेह भद्रमित्यादि मंत्रग
तमुदाहरणं दत्ताय सविताधियमिति क्वचित्पठ्यते। तत्र तैत्तिरीयकास्त्वत्तायतिपठंति। क्वापि छंदसीत्यादि। एवं हि पुनः क्वग्रहणं न
कर्तव्यं भवति॥७॥ आङ्ओसेरस्तुक॥७॥ ◆ ङसेरिति एवं ह्रस्वादिनुरोधेन निर्देशः। अस्तुगिष्टे सङसः सकारस्य श्रवणं। अ
स्तुकः सकारस्यविसर्जनीयः। येहवीस इत्यादिनोधांउपरासइति। अपरशब्दस्योकारश्छांदसः। यदि पुन[illegible]रयं एवं
तः क्रियेत अस्य ङस्य स्तुगिति नैवं शक्यं अतोगुणे पररूपत्वं स्यात्। अकारोच्चारणं तत्र ऐस्त्वेद ध्यस्यतीत्यादौ श्रवणार्थं स्यात्। सके
कृतावित्यादि परिहारः। यद्यप्येतत्सर्वनामसंज्ञायाः पूर्वादिभ्यो ङसिङ्योर्विभाषाविधानादेवसिद्धं। उभयासो ऽतवेदं

१४ 14

स्यामेयत्रनुशी भावत्रसंगः। तत्र प्रथमवरमेतिविकल्पं बाधित्वा सर्वादिषु पाठसामर्थ्यान्नित्या संज्ञा भवति। सा त्वंतरंगा। ॥ अम्बर्थ्यदीर्
घ्वलवर्णानामात्मश्रीतोक्वचि। ॥ अश्वस्यतीति। अस्तुकोकारः हर्वन्नुब्रां लणासइत्यादौ चरितार्थ इत्यतो गुणेपररूपं भवति। नःक्ये
इतिनियमादपशंतोकारः। मैथुनेच्छायामिति। अश्वत्वपविषये छायत्तामैथुनेच्छार्थाभवति ॥ नतु आरोहणाद्यर्थात् देवास्तु भवतीतिमैथुनेच्छापा
रता अप्रयोगस्याश्ववृषोपादानमतंत्रमिति मनुष्यादिविषयेपि प्रयुज्यंतेइति रामोवृषस्यतीमिति। इत्यधिकजातिरेकइति। अभ्यव डी दीर्घा
तिरेकः। क्षीरलवणविषये आतिरेको यदाभ्यवहारार्थमातार्थस्तदेत्यर्थः। सर्वप्रातिपदिकेभ्य इति। तादर्थ्ये चतुर्थी। स
र्वप्रातिपदिकार्थं सर्वेषां प्रातिपदिकानामित्यर्थः। ॥ आमि सर्वनाम्नः सुट्। इमेबहुवआमोङस्त्रञ्सआम्ङे राम
नघाम्नीभ्यः। किमोत्तिंतङव्ययाद्घादाम्वद्व्यप्रकर्षे। कास्प्रत्ययादाममंत्रेलिटि। तेषुमध्येकस्येदं आमोग्रहणमित्याह। आमि
तिषष्ठीबहुवचनंगृह्यतइति। तस्यपरत्वादिति। सुडानुटश्चषष्ठीबहुवचनमवकाशः। आट्चभतीनां वेदु थ्येकवचनादि।
ङेरामङ्मयप्रसंगेपरत्वाद्घाडादयोभवंति। तेषुकृतेषु सकृद्गतिन्याय अयणात्सुण्नुटौनभवतः। यश्चघादाम्विति। किमेत्तिङ
व्ययघादामित्येषः। वस्वचे। उरेववापठितव्यः। ॥ आमवलिटीति। लिटिपरतोयआमुकास्प्रत्ययादित्यनेनविहितइत्यर्थः। न
तौसर्वनाम्नः परौस्तइति। तेनात्रनावनयोरयग्रहणं। पस्यवानयग्रहणं तस्यैवोत्तरत्राप्यधिकारइति नुड्घावपिग्रहणमिति भावः।

आचारक्विबंतानां सर्वादीनां सर्वार्थत्वाभावात्सर्वनामसंज्ञाभावात्सर्वनाम्नो लिङ्ग्यामोऽसंभवः। यस्त्वन्यते। इह सामान्यग्रह
णे सति यथासंभवं प्रकरणकार्यप्रवृत्ति प्रपत्तिस्तनश्चतयोरपि नुट्प्रसंग इति। अतं प्रति परिहारांतरमाह। साउ
15 बंधकाविनिवेति। सामान्यग्रहणे [illegible] तु पचतितरामित्यत्र पस्याति लोपे बाधित्वा परत्वान्नुमागमः स्यात्। कारयांचिकीर्षयामित्य
१५ त्र तु नित्यत्वाद्यामंते तस्याद्दशोऽल्लोपे चकृतेऽत्रस्याभावान्नास्ति नुट्प्रसंग इति। उत्तरार्थमिति। त्रेस्त्रय इत्यामि परतो य १५
था स्यात्। इहेति। पंचमीनिर्दिष्टोऽस्वादित्यनुवृत्ते न सामानाधिकरण्यादवसीयते। एवं च हलादिसर्वेषामिति निर्देशोपपत्तिः॥
त्रेस्त्रयः। ७॥ त्रेरिति षष्ठी न पंचमी। निर्डांजयाणामिति निर्देशात्। ह्रस्वनद्यापो नुट्। ७॥ पंचमी ह्रस्वनद्याप इति नामीति लिंगतः। अन्य
थांगनिमित्तस्य नामो न ह्यस्ति संभवः। षट्चतुर्भ्यश्च। ७॥ पंचानामिति नुटि कृते नोपधाया इति दीर्घः। नलोपः प्रातिपदिकांतस्येति नलोपः।
षण्णामिति। झलां जशोंऽत इति षकारः। यरोऽनुनासिक इति ङकारस्य णकारः। ष्टुत्वं। अथ ष्णांता षडिति रेफस्य न श्लेषेण रेफांतायाश्च
प्रसंख्यायाः षट्संज्ञा एवं च स्यान्न विहिता। एवं चत्वरतुर्ग्रहणं न कर्तव्यं भवति। तथा षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरित्यत्रापीत्यत आ
ह। रेफांताया इति। बहुवचननिर्देशादिति। शब्दप्रधाने हीतरेतरयोगद्वंद्वे द्विवचनेन भाव्यं। समाहारद्वंद्वे त्वेकवचनेन। अर्थप्रा
धान्ये षट्संज्ञका एव त्र्यपेकं बहुर्थाः। चतुःशब्दश्चेत्यपेपद्यते बहुवचनं। अर्थात्तामः परत्वं त्र्यादिकारकं। परमषण्णामित्यत्रापि

×यदेतिभ २१ त९

षडर्थस्य प्राधान्यान्न तदेव प्र ओ भवति। बहुव्रीहौ त्वन्यपदार्थस्य प्राधान्यान्न षडर्थापेक्षं परत्वं इति न भवति। प्रियपञ्चाभिति।
अल्लोपे कृते तु तं प्रकारः। श्रीग्रामण्यो रञ्छंदसि। ७।। भित्यार्थं बवनमिति। अन्यथा ह्याबाधाद्विकल्पः स्यात्। छंदसि नुडेव दर्
स्यात्। तस्य लक्षणमस्ति कोयं विकल्पप्रसंग इति चिंत्यं। स्तताश्च ग्रामण्या[m] श्रोति। नेदं कर्मधारयवाक्यं किंतर्हि बहुवचनं
तयोर्यदीतरेतरयोग द्वंद्वः। स्तदा नुडि[m] डुविधेः प्रयोजनं। यदा त्वेक वचनं तयोः समाहारद्वंद्वं कृत्वा एकत्वाषः। किं यतेतस्य
तदाकृत्वत्वा देव नुडिच्छद्ब इति न प्रयोजनमिति द्योतयति। एवं चैतैः शब्दोन पठितव्यः। अत्रापि त्वेन्नुडेव दृश्यते। स्यवानि वीकोस्ति।
इतरेतरयोगद्वंद्वोन करिष्यात्। तदेवामिदं स्वत्रं साधेवत्या स्यात्। गोष्पास्तंते छ।। छंदसीत्यधिकारादृ कृपादस्यैव ग्रहणं नश्लो
कपादांतस्य। इत्यंतआह। अकूपादंत इति। ७। इदितोनुम्धातोः। ७। कुडि दाहे कुडिसंघाते। अंगाधिकारान्नुमयंप्रत्यये परतो
भवेत्। कुंडेत्यादौ ततश्चकिं च स्यान्नाकारो गुरोहलः।। इत्याशंक्याह।। नुमिति। अत्रप्रमाणमाह। तथाहीति। कथं पुनरतदृशा
पकं। यावतकुंडिनपो धानुनिर्दिशेव कृत्वा विनीकुप्रत्यये कृते डकुसंज्ञापां सत्यां नुमा भवितव्यमिति कुत्रण वशादेव नुम
अनुषकयोर्ग्रहणकर्तव्यं। एवं मन्यते। नायमिकानिर्देशः। किंतर्हि। आगंतुकेनेकारेण।। तत्राप्रात्तानुमिति। नात्रकिंचित्प्रमा

णमस्तीत्याशंक्याह । धातुग्रहणं वेति । धातुत्वमेवापेक्षितं न लिंगत्वमित्येवमर्थं धातुग्रहणं नान्यत्किंचित्प्रयोजनम् । अस्तीति भा स्या
16 वुः । ननु स भेत्ता सेत्सीदित्यत्र धात्वोस्ता सिसि वोरिदितो नुम्निवृत्त्यर्थं धातुग्रहणं स्यादत आह । तासिसि वोरिति । ननु वा
१६ मस्तेत्यादावात्मनेपदहृतमपदेशस्य सिजंतस्यानिदिताम् इति नलोपो मा भूदित्येतासि यइत्कार्यं स्यादत आह । अवं
स्तेत्यादावित्ति । यथाह नः सिजिति कित्वविधानमत्र लिंगं तथा तत्रैव प्रतिपादितं । तासेस्तादिरिदिकरणं संतेत्यादावा
मनेपदेकवचनस्यैडादेशादिलोपवत्केन नकारस्योपधायाल्लोपो मा भूदित्येवमर्थं स्यादित्यत आह ॥ मंतेत्यत्रोति । १६
नकारलोपो न भवतीत्यनुषंगः ॥ ङयादित्यस्याभीय अनिद्वत्वं अनित्यमित्याश्रित्य तासेरिदिकरणमनुनासिक
लोपप्रतिषेधार्थमित्यवोचत् । तन्मते धातुग्रहणं तासिनिवृत्त्यर्थमित्यपदेशो नुम् भवतीत्यत्र यत्नांतरमाह
च्छियं । इकृन्निदिरनुबंधिति षिकारस्यापदेशो ङनुनासिक इति संज्ञा परे फलस्यापि हलंतभिति । ततश्चेदिताम् नुम
प्राप्नोति तत्राह । इरितामिति । इरितामिरमुपसंख्यानमित्यौपसंख्यानिकी समुदायस्य संज्ञा न प्रत्येकं सोऽत्रीन
तश्चानिदितान्नुम् न भवतीत्यर्थः । न चैवमपि स्वरितत्वनिवृत्त्यर्थमात्मनेपदं न ज्ञा

न्नोति। भिदिरग्रन्नतिषु। तस्मात्पक्षेपक्षे एव परिहारो वाच्य इति मत्वा अत्रैकपक्षे परिहारः। अवयवशोपीति। अपर आह। इदितइ
तिनायं बहुव्रीहिः। किं तर्हि कर्मधारयः। ततश्च वर्णग्रहणमिदं भवति। तत्र तदंतविधिना इत्संज्ञकाकारांतस्य धातोर्नुमिति। अथेदि
तो धातवो नुममनुषक्ताः एव कस्मान्न पठिताः॥ एवं हीदं न कर्त्तव्यं भवति। नुमग्रहणं तावदुत्तरार्थं कर्त्तव्यं। इदितां च नुम प्रसक्तावसक्ता
त्येकं नकारोच्चारणादिदं एव सूत्रं लघीयः। ७॥ शे मुचादीनां। ७॥ मुचादयो मुचुमोक्षण इत्यारभ्य नुदादिष्वागणान्ताद्वेदितव्याः ॥
के पुनस्तृंफादय इति। व्यवस्था वा विन्यादिशब्दे निरनुषंगाणामपि ग्रहणप्रसंगस्त्वश्नः। वकार वा॥त्यादिश्चाब्दः अकारश्च सादृश्यं
तत्र नकारानुषक्ततये स्यान्तरं। यदि सानुषंगाणां पुनर्नुम्विधीयते। एवं सति परस्य ककारस्यानुस्वारः परसवर्णयोः कृते तयोर्नका
रमकारयोः श्रवणप्रसंग इत्यत आह। तेषामिति। अथास्य नुमोपि लोपः कस्मान्न भवति। तत्राह। सवेति। विधानसामर्थ्यादिति
अर्थं च बहुवादिष्वपि लोपाभावस्य हेतुः। तृंफादिषु परनकारस्यैव लोपस्याविधानाल्लुग्न्यायेनासिद्धत्वादेव पूर्वनकार लोपाभावः सिद्धः
अथ मुचादिष्वेव कस्मान्न पठिता इत्यत आह। पेतिति। अयमभिप्रायः। सानुषंगाणां निरनुषंगाणां च तंत्रमथ निर्देशः। तत्र यदि सा
वें मुचादिषु पठेरन् निरनुषंगाणामपि नुमप्रसंगः। सानुषंगाणां तु निःकृष्य पाठे दिरर्थनिर्देशो न गौरवप्रसंग इति। ७॥ मस्जिनशोर्झलि।

लिमंकेति। दुमस्जोऽश्रुदौ। ठत्रू। एकाव इतीह व्रति षेधः। अंत्यात्पूर्व उकारात्पूर्वं नुम्। स्कोः संयोगेति सलोपः। कुत्वं। अनुस्वारप
परसवर्णौ॥ नंष्टेति। रधादिभ्यश्चेतीड्भावपक्षे नुम्। मज्जनमिति। जकारे परतः सकारस्य श्चुत्वे जश्त्वे च प्राप्ते जश्त्वस्या
17 सिद्धत्वात् श्चुत्वं शकारः। तस्य जश्त्वं जकारः। मज्जोरित्यादि॥ यद्यंत्यादचः परः स्यात्तदा नसजानां समुदायस्यैकासंयोसंज्ञा
इति सकारस्यासंयोगादित्वाल्लोपो न स्यात्। अथ सजयोरपि पृथक्संयोगसंज्ञामाश्रित्य लोपः स्यादेवमपि तस्य लोपस्या
१७ सिद्धत्वान्नकार उपधा न भवतीति तस्य लोपो न स्यात्। तस्मादंत्यादुकारात्पूर्वं सजयोर्मध्ये नुमो विधेय इत्यर्थः॥ ७॥ रधिजभोर १७
चि॥ ७॥ रध हिंसासंराध्योः। जभ जृभि गात्रविनामे। इहास्य नुमोऽवकाशो रंधयति रंधनं ररंधतुरित्यादि। अतउपधाया इत्यस्य वका
शः पाचकः। पाठकः। रंधक इत्यादावुभयप्रसंगे परत्वाद्वृद्धिः प्राप्नोति। तत्राह। परापि सतीति। वृद्धिस्तु नुमि कृते तेन प्राप्नोति। अकारस्
स्यानुपधात्वादिति। रध्वेति। रधादिभ्यश्चेति पक्षे इडभावः। झषस्तथोर्धोध इति तकारस्य धत्वं। इड्पक्षे रधित्वा। धरधोर्लिटि
वानेटीति सूत्रन्यासः कर्तव्यः। तथा तु नहितमितेव। ७। नेट्यलिटि रधेः। ७। नुमिति तदित्यादि। ननु रेधेटि सति नुमा भवितव्यं
प्रागेव वेटः कित्वं प्राप्नोति। न वा लिटीत्यस्य वैयर्थ्यं। थल्यर्थवत्त्वात्। एवं तर्हि धातोरित्यनुवृत्तेरुपदेशावस्थायामेव नुम् भवति। अ

अनि ३

हू ३

वी ते धातुविषयसप्तमी। अथेति। एयेषां छांदसः कस्तु स्नेषामेवं विचारे नास्ति छं इसि दृष्टानुविधानात्। एवाभ्यासल्लोपयोः कृत
यो रिति। वस्वेकाजाद्घसामित्यत्र कृतद्विर्वचनानामेकाचां ग्रहणादेव मुक्तं। तत्र कृते नुमागम इति। अचीति वचनात्। तस्येत्यादि।
यद्यपि ररंधि वेत्यादिवत्क्वसावपि आतिदेशिकं कित्वं नास्ति तथाप्युपदेशिकं कित्वमाश्रित्य नलोपो भवतीत्यर्थः। अथेत्यादि। एवं सा
ति नेट्यलिटीति धावपि प्रतिषेधो न वक्तव्यो भवत इति भावः। विपरीतमवधारणं संभाव्येतेति। एवकारे तु क्रियमाणे नला घवे
विशेषः। ७। रभेरशब्लिटोः। ७। रभ राभस्ये। अनुदात्तेत्। लभेश्च। ७। डुलभष् प्राप्तौ। अनुदात्तेत्। लं भो वर्त्तत इति। उप
सर्गादेव खल्घञोरिति नियमस्य वक्ष्यमाणत्वादपपाठोयं। खनो घ च इति चकारात् ङगं पदं इति वद्घञ्प्रत्यय इत्येके। योगविभागस्तत्रा
र्थ इति। उत्तरो विधिर्लभेरेव यथा स्यात् डभेर्मा भूत्। किं च शप्लिटोर्यथासंख्यनिरासार्थं।। आङो यि। ७।। अत्र धातोरित्यनुवृ
त्तेरुपदेशावस्थायामेव नुमा भवितव्यं। तस्मात् यीति विषयसप्तमीत्याह। यकारादौ प्रत्यये विषय इति। आगिरत्यादि नाविष
यसप्तम्या भ्रू यणस्फटत्य दर्शयति। तत्रेत्यादि। रूपे तु नास्ति विशेषः। ण्यप्रत्ययेपि द्विष्ठानैव भवितव्यं। नित्ये नुमि सत्यपि विहतनिमि
निमित्तत्वात्। यदि पुनरुत्तरपदादौ यदानत्वं स्यादिति। यतो नो ब इति। आलभ्या इति। यत्। अनुषंगलोपः क्रियत इति। एतेन पठ्या ख्यातः।।

अनन्त

तेन [illegible] यीति सामान्यो ऽपि ण्यदेवत ह्यात्तत्र इति भावः॥ ७॥ उपात्तत्रांसायां। ७। अत्र त्रादिरेव या थं र्थः। त्रांसानुग
म्यमानतया विशेषणमता यस्य प्राप्तिर्यतो वा प्राप्तिः त्रांसा हेतुर्भवति तत्रोदाहरणं। विपर्यये तु प्रत्युदाहरणं। उपसर्गात्खल्
१४ ल्घञोः। ७७। सिद्धेसनीति। लभेश्चेत्यनेन। उपसर्गादेवेति। विपरीतस्तानियमो न भवति। उपसर्गात्खल्घञोरेवेति। यद्येवं स्योः त्रलं
भनइति निर्देशात्। ७। न सुदुर्भ्यां केवलाभ्यां॥ केवलशब्दः शब्दोपात्तादन्यस्य सजातीयस्याभावमाचष्टे। तथा हि। केवलाभ्यां इ
१८ हैताभ्यां प्रवेष्टव्यमिनीरितात। अन्यस्य पुरुषस्यैव प्रवेशः प्रतिषिध्यते। न पशुकादेस्तथेहापि परस्परयुतावि मौ एकाकिनौ १८
विजातीयसहितौ वापि केवलौ। सुदुर्लभं दुर्लभं। अतिसुलभमिति उदाहरणानि। सुलाभो दुर्लाभ इति। भावघञो का
र्मणि वु खल्नवति। यद्वा सुःशेपे॥ यथा सुषिक्तं नामेति। दुर्लिंदायां यथा दु[illegible] ब्रीत्रण इति। तेन कृच्छ्राकृच्छ्रार्थाभावात्खल्
भावः। तृतीयामत्वेति। तृतीयापक्षेऽपि इदं प्रत्युदाहरणं इत्यर्थः। अथ पंचमीपक्षे कस्मान्न प्रत्युदाहरणमित्याह। पंचम्यामिति। न च त
दपि प्रसुलभं इति प्रत्युदाहरणं। उक्तं हि भाष्ये नैषास्ति प्रयोग इति। अतिसुलभमित्यत्रेति। उपसर्गादित्युक्ते रूपस
र्गयोः सुदुरोरिह ग्रहणमिति भावः। अतिरतिक्रमणे चेत्यतः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा। तया चोपसर्गसंज्ञा बाध्यते। एकसंज्ञाधि

धिकारात्। पंचमीनिर्देशापक्षेपीति। एवं चकेवलग्रहणस्यकर्तव्यत्वात् क्रमव्यतिक्रमेकारणाभावात् ईवेत्वितीयाश्रयणेनप्रत्याहा
हरणं॥ छ॥ विभाषाविभमुत्वोः॥ छ॥ तेनानुपसृष्टस्यविकल्पइति। तथाचवार्त्तिकं विभमुत्वोरनुपसर्गस्येति। छ। उगि
दचां सर्वनामस्थानेऽधातोः। छ। धातुवर्जितानामिति। नेदं अधातोरित्यस्यअर्थप्रदर्शनं। तस्यान्यपरत्वात्। तस्मा
दंचतिग्रहणं नियमार्थं इति यद्वक्ष्यते सं तत्सिद्धमेवार्थं अर्थः प्रकाशितः। अधातोरित्यस्यार्थप्रदर्शनेतुगितां
अंगानां अंचतेश्चाधातोनुं भवतीति प्रदर्शनीयं। अंचतेश्चेति। अत्रेति प्रत्याहारस्य ग्रहणेन भवति। नपुंस
कस्य झलच इतिपुन झल्[illegible]ग्रहणात्। अत्रादिप्रत्याहारस्य ग्रहणं नांचतेः। झलंतत्वात्। भवानिति। अत्र संतस्य
वा[illegible]तो दीर्घः। श्रेयानिति। सांतमहतइत्यादिना दीर्घः। अत्रावयवेकृतं लिंगंसमुदायस्य विशेषकं भवतीत्युगित्वं। प्र
ङिति। अलिगित्यादिना किन्। हल्ङ्याप् संयोगांतलोपौ। किन्प्रत्ययस्य कुरितिकुत्वं नकारस्य ङकारः। अंचतिग्रह
णं नियमार्थमिति। अधातोरिति प्रतिषेधेप्राप्ते विध्यर्थमेवतु न भ[illegible] वति एवं त्वधातोरित्ति न वक्तव्यं नियमादेवसिद्धेः॥
तो०

प्र१

उखास्रदिति। वस्तु स्रंसिध्वत्यादिना दत्वं। अधातोरिति किमिति। अंचतिग्रहणान्नियमादेव धातोर्न भवतीति॥नः। अधातुरूपे भूत एव

स्यापीति। यस्य कदाचिद धातुत्वं दृष्टं तस्य संप्रति धातुत्वेऽसत्यपि यथा स्यादित्यर्थः। गोमतेरिति। सुप आत्मनः क्यच्॥ क्विप्। अभा

19 वीद्यत्ययः। अभा स पुनः क्विप्। अतोलोपः। कस्यचित् लोपे कृते यल्लोपः। नुम्। गोमान्। कथं पुरैं नरत्वे धँदीघे तं यावतालसंतस्य वा।

१९ धातोरित्युच्यते। नैष दोषः। अधातोरिति तत्रापि भण्यते। तस्मान्मध्यादिसंतस्यैव प्रतिषेधः। नालं तस्य। अत एव वतुवृत्तौ असंतस्यैव

प्रत्येकं दारूरणं पन्यस्तं॥ ॥ युजेरसमासे ॥ युङ्। युङ्क्ते। युञ्जौ। युञ्जः इति। एवं वाक्यादि। अश्वयुमिति। सत्सूद्विषेत्यादि नाकि १९

प्राप्ते तदेव समासग्रहणं ज्ञापकं अंगाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्य च ग्रहणं भवतीति। युजेरिति इकारनिर्देशादिति। नायमि

कोनिर्देशः। किं तर्हि धातुपाठगतस्येकारस्यानुकरणमिति भावः। युञ्जमिति। संपदादित्वाद्वा क्विप्। ॥ नपुंसकस्य झल

नः॥ पुंस्य नपुणीति। यद्यप्यत्रैकोऽपि विभक्त्याकाधित्यनेन नुमसहः। तथाप्यशीति प्रत्याहारग्रहणं स्यान्नन्यार्थत्वादनेनैव नुम भवन

~~नपुणीनि~~ ति। कः पुनरत्र विशेषस्तेन वा नुमि सति अनेन वा। न खलु कश्चिद्विशेषः। न्यायस्त्व प्रदर्शितः। यद्येवं माकारि प्रत्याहार

ग्रहणं अकारएव गृह्यतां। झलस्येति॥ कः पुनरेवं ल्लाघवे विशेषः। किं वात्र प्रत्याहारग्रहणादुगिदचामित्यत्रापि तेर्ग्रहणं नद्या

त्यासा रस्येत्यकृतं न रूपि विघटितं स्यात्। वकुपुरीति बद्धाः पुर्यो येषां इति बकुवीला वृकल रबूः पथामानन्तद्वत्यकारः समासांतः आश्रः समासांतो
ऽरनिबत्यान्लकवीत्। विमलाद्योर्येषां तानि विमलादि विदिनानि इदन्तेषु लेण स्यन्नुमो वकोशोऽयदन्तुगिन्नेपुंसके सूपूर्विघन्तेपि गिल्लेक्षण स्यावकोऽत्रा
यदुगिदन्नपुंसकं गोमान्यवमान्। उगितो झलंतस्य नपुंसकस्याभ्यनयप्रसंगे परत्वादने नैव नुम्भवति। अस्क। कृते पुनः प्रसंगाविज्ञा
नादुगिल्लु ~~सायकलो यदुगिदन्नपुंसकंगोमान् भवत्~~ स णो नुम्नप्राप्नोति। कथं पुनरेकं अंत्यमचमपेस्यानेकस्य परत्वं भवति। मानाम
सं भूत तत्रयोगो। विधानकालेतु सं भवति। यथा पचतीति ल्हः रापश्च। तत्रनुदंति नुदंति इत्यत्र परस्य नकारस्यानुस्वार परसवर्णयोः कृत
योर्द्वयोर्नकारयोः श्रवणं प्राप्नोति। न व्यंजनपरस्यैकस्यानेकस्य वा तुल्यजातीयस्य श्रवणं व्यंजनस्य प्रति विशेषोऽस्ति। इदन्तर्दिकु
र्वंति रूषंतीतिपरस्य ~~पर~~नुमोऽनुस्वार परसवर्णयोः पूर्वस्यान्त्यपरत्वादनुस्वार परसवर्णे ~~सि~~ स्त इत्युट्कु र्वाड् नुम् व्यवायेपि णा
त्वं प्राप्नोति। यदापुनरेको नुम् तदा तस्यानुस्वारः श्रवाप्नोऽपि प्रतिणत्वं वा तत्र णत्वस्यासिद्धत्वादनुस्वारे कृते परसवर्णस्यासिद्धत्वाभ
ताभावः सिद्धः। तस्मादुगिल्लक्षणप्रतिषेधो वक्तव्य इत्याशंक्याह। उगितो झलंतस्येति। सद्धृतेति न्यायोऽश्रयित व्य इत्येव कारेण
दर्शयति। अनेनैवेति। अंत्यात् पूर्वेति। रेफ ङकारयोर्मध्य इत्यर्थः। छ। इको चिभक्तौ। छ। इक इति किमिति। सर्वत्रे यदृढ्यस

ति *

स्य

णंतदत्रैव कर्तव्यम्। नपुंसकस्य झलचः। अचोऽचीति। तेन हलन्तस्य न भविष्यति। संख्याक्षरान्तं तु नपुंसके नास्तीति प्रश्नः। अतएवाह दंतं
त्यक्त्वा हरति न हलन्तं। अचीति किमिति। त्रपुष्यामित्यादौ हलादौ सत्यपि सुपि स्वादिष्विति पदसंज्ञायां सत्यां नलोपः प्रातिपदिकां-
20 तस्येति नलोपे नास्तु नुमिति प्रश्नः। इतरोऽपविदिताभिप्राय आह। उत्तरपदार्थमिति। अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङ्विं यथा स्यात्। हलादाव-
२० स्थिभ्यामित्यादौ माभूत्। पुनश्चोदयति। यद्येवमिति [illegible] परिहरति। इहापीति। हे त्रपो इति। अत्र प्रागेव गुणान्नुमः प्रसंगः। गुणो हेऽ- २०
नि गंतत्वादन्तरंगः। स्यादेतत्। अस्त्वत्र नुम्। स्वमोर्लुकि कृते सुबंतं पदमिति पदसंज्ञायां नलोपो भविष्यतीति। नत्वाह। नङिसंबुद्ध्योरि-
ति। नन्वित्यादि। एवकाराभिन्नक्रमः प्रतिषेधेन संबध्यमान औपचारिकमपि विभक्तेरस्तित्वं प्रतिषेधतीति। द्विविधं विभक्तेरस्तित्वं।
मुख्यं औपचारिकं च। तत्र मुख्यं श्रूयमाणायाः इतरत्तु नलुप्तायाः प्रत्ययलक्षणेन। तदिह लुप्तत्वात् मुख्यं तावन्नास्ति। प्रत्य-
यलक्षणप्रतिषेधादौपचारिकमपि नास्त्येव। तत्राविभक्त्या बुध्यमानो नुम्कः प्रसंगो यस्सर्वथैवासत्यां विभक्तौ स्यात्। नैव प्राप्नो-
ति। नार्थोऽग्रहणेन। एतदेवेत्यादि। अन्यथा ● ह्यग्रहणं न कुर्यात्। कृतं तु ज्ञापयति। अत्रेगंतेन नपुंसके संबुद्धिविषये प्रत्ययलक्षणप्र-
तिषेधो न भवतीति। तथा चेत्यादिना ज्ञापनस्य प्रयोजनं दर्शयति। संबुद्धौ चेत्यधिकृत्य जस्वस्य गुण इति विधीयमानो गुणः संबुद्धिगुणः।।

तौंबुरवमिति। विकारे ओरन्त्र। इकोचीत्यादिइको ऽचीत्युच्यते। व्यंजनादेशमाहृत्वं त्रपुभ्यां त्रपुभिः। अस्त्र नलोपो भविष्यति। नलोपः
प्रातिपदिकांतस्येति नलोपो भविष्यति। स्वरः कथं। पंचत्रपुभ्यां पंचत्रपुभिः। इगंतकालकपुरद्विगोरुत्तरपदे इत्यादि स्वरो भवतीति। एषः स्वरो न
प्राप्नोति। नुमिसति निगंत्वादितात्। लोपे कृते स्वरविधौ नस्यासिद्धत्वादिगंतत्वमेव। स्वरो वै श्रूयमाणेऽपि नुमि कि न भविष्यतीति वैः
शब्दोऽसमायां। श्रूयमाणेऽपि वै नकारे स्वरो भवति। पंचत्रपुणो। पंचत्रपुणः। यत्र शास्त्रवचनेन सद्भावो न प्रत्यक्षेण। तत्र किंन
भविष्यति भविष्यत्येव। किंपुनः कारणं श्रूयमाणेऽपि नुमि स्वरो भवति। समुदायभक्तो नुम् न इति नेदं तरपदस्येगंतता मय
हेतुं। यद्विवांतरंगः स्वरः प्रागेव विभक्तिरुत्पत्तेर्भविष्यति। इकूतर्दिअस्थ्याभ्यां अग्निराभिरिति। अस्थिरिभ्यामिति स्थिते नुमि कृते
तेनैनव्यवधानादृायो हल्लोपात्वं न प्राप्नोति। नलोपे कृते तु विधौ नस्यासिद्धत्वा व्यवधानमेव। संघातभक्तोऽपि नुमृतमेव
नव्यवदध्याऽत्रैवं तु व्यवधात्येव। अथापि अंगाधिकारे विहितं तस्य तदुत्तरपदस्येति रै शब्दांतस्यांगस्यात्वविधानान्नास्ति नुमां
गस्य यौं व्यवधानं। तथापि निर्दिश्यमानस्यादेशा भवंतीति रैशब्दस्य व्यवधानमेव। ~~[illegible]~~ अथाप्यंगस्यात्वमेव मपिनु

स्य १४ र्मनिल्यबूलोपे पें नमी। नुमा व्यवधानं श्राप्यापि भवतीत्यर्थः॥ विनंकि विधानदशायां पदत्वंनं तर्यतन्त्राश्रीयते न तादेशविधा

नुमएवात्वं प्राप्नोति। तत्र एवं यणिसति अतिपभ्यामिति स्यात्। तथाविपति सूभ्यां ब्राह्मणकुलाभ्यां इत्यत्रापि पत्रिभ्यांइति स्थितेति स्थभावोन नदशाया

२१ स्यात्। नुमाव्यवधानात्। नलोपेपिकृतइत्यादिपूर्ववत्। नैषदोषः। रायात्वेति स्थभावश्च व्यवधाना न्नुमा अपिभवतः। वो व्यवधानादितिभावः मिति भावः।२

नुमा अपीत्यत्र संहिताया अविवक्षितत्वात् सवर्णदीर्घत्वं नकृतं। अन्येमध्येहि शब्दं पठंति। अपिशब्देनैतत्सूचयति प्रकारांतरेणाप्यात्वंतिसं

२१ मा वोसि ध्येतदिति। नत्वकथमतिरिभ्यां इतिस्थिते नुमात्वयोरुभयोर्नित्ययोःपरत्वात्वं। एवंतिस्थभावः। तत्र सकृद्गति न्यायाश्रयेणे नुमभा २१

भावः। सत्यपि नुमि न कश्चिद्दोषः। एवं तर्हि नुम नुटो विप्रतिषेधार्थमङ्ग्रहणं कृतं। ऊरुस्वनघापो नुडित्यस्यावकाशः। अग्नीनां। वायूनां

नुमोवकाशस्त्रपुणे। जतुने। त्रपूणां। जतूनां इत्यत्रोभयप्रसंगे विप्रतिषेधेन नुडिष्यते। नामीतिदीर्घो यथास्यादिति। सर्वविप्रतिषेधो

५१ ऽङ्ग्रहणेसत्युपपद्यते। द्वयोरेनित्यत्वेन तुल्यबलात्। असत्यङ्ग्रहणे कृताकृतप्रसंगित्वान्नित्यत्वान्नुमेवस्यात्। एतदपि द्वयोरनं

द्रूषयतिनुड्वाच्य इति। क्रियमाणेप्यङ्ग्रहणे नुडामिवाच्यः। वचनेनैवसाध्यः॥ अन्यथापरत्वान्नुमेवस्यात्। नतश्चाङ्ग्रहणं कर्तव्यं। पूर्व

विप्रतिषेधश्च वक्तव्य इति यत्नद्वयमाश्रयणीयं। तत्राङ्ग्रहणमहत्वा एक एवनुड्यो यत्नः कर्तव्य इति भावः। इदं तर्हि प्रयोजनं मनेनयत्

नेन नुटिकृते तत्रैवानजादौ नुम् मा भूदिति। असति लोपो भविष्यति। नलोपस्यासिद्धत्वान्नामीतिदीर्घत्वं न स्यात्। माभूदेवंनोपधा इति वक्ष्यति। इत

तर्हि शुचीनां इन्हन्पूषार्यम्णां शौ सौ चेति एतस्मान्नियमाद्दीर्घत्वं न स्यात्। प्रतिपदोक्तस्यैवेन्नन्तस्य यद्ग्रहणं लाक्षणिकस्यापि एवं प्रत्याख्या
तेऽत्र हूणशौयौ जनमाह। उत्तरार्थमिति। तुशब्दस्तर्हि थोयिष्कृतेरत्रास्य प्रयोजनं तर्हि तत्रैव कर्त्तव्यमते आह। इह किं विदिति। तुशब्दस्य
यणनकृतः। इकोऽसवर्णे शाकल्यस्येति प्रकृतिभावात्। त्रपो कृति इत्यत्र तु असंबुद्धौ शाकल्यस्योऽतो व नार्षे इति प्रकृत् घत्वा हवादेशाभावः॥
केचिदत्र हेत्रपो हे त्रपुइति द्विरूपमिच्छन्ति। प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्यानित्यत्वं ज्ञाप्यते। न तस्मिन् विषये सर्वथाभाव इति वदन्तः॥
तथा च भाष्ये हे त्रपो हे त्रपु इति द्वयमप्युदाहृतं। अन्ये तु हे त्रपुइति प्राप्ते हे त्रपो भवतीति भाष्यं व्याचक्षाणा नित्यमेव गुणमि
च्छन्ति। तथा च हे त्रौ गुण एवोदाहृतः॥ ६॥ तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य॥ ७॥ नपुंसकस्येति वर्त्तते। वर्त्तं तत्प्रकृ
तं न हि हि भाषितपुंस्कमित्यनेन संबध्यते। तथा सति संबध्यते। पुंवदिति। पुंशब्देन तुल्यमित्यर्थः। केन पुनः प्रकारेण पुंस्त्वेन
तुल्यं वर्त्तत इत्यपेक्षायामाह। यथेति। तुस्वकृत्वयोरभावः पुंशब्दे दृष्टः। तद्द्वारेण यत्साद्दृश्यं तदिह तद्वित्क्रियते। अन्यस्यक
स्यचिन्तृतीयादिषु पुंशब्देन साद्दृश्यासंभवात्। तेनार्थात्तु स्वकृत्वयोः प्रतिषेधोऽयं संपद्यते। नन्वेवमपि प्रकृतत्वात्नुमस्

वा भावस्या(ति)देशो युक्तो नह्रस्वस्य। ततश्च ह्रस्वस्यासिद्धत्वात्तदाश्रयाणां गुणनाभावनुडौत्वानां प्रतिषेधो वक्तव्यः। गुणः।
घेर्ङिति। ग्रामण्ये ब्राह्मणकुलाय। नाभावः। आङो नास्त्रियां। ग्रामण्या ब्राह्मणकुलेन। नुट्। ह्रस्वनद्यापो नुट्। ग्राम-
ण्यां ब्राह्मणकुलानां। औत्वं। अच्च घेः। ग्रामण्यां ब्राह्मणकुले। नैष दोषः। अतिदेशसामर्थ्याद्ध्रस्वाभावोऽप्यतिदि-
श्यते। अन्यथा प्रतिषेधमेव गालवस्य विदध्यात्। ग्रामणि ब्राह्मणकुलमिति। नपुंसके ह्रस्वत्वं भवति। अतस्तद्-
२२ भावोऽतिदिश्यत इत्यनेन दर्शितं। परिशिष्टमुदाहरणं। शुचि ब्राह्मणकुलमिति। प्रक्रमाभेदाय पद्दर्शितं। प्रत्युदाहरणे- २२
षु यथायोगं नुम्ह्रस्वौ भवतः। पीलु फलमिति। विकारेऽत्र फले लुक्। समानायामाकृताविति तस्यैव विवरणं। तुल्ये प्र-
वृत्तिनिमित्त इति। यद्योगात्तद्द्रव्ये शब्दनिवेशस्तत्तस्मिं प्रवृत्तिनिमित्तं ग्रामनयनादिति। अस्यैवं प्रवृत्तेः किमायातं। तत्रा-
ह। इहत्विति। पुंसि शब्दस्य प्रवृत्तिस्तत्र वृक्षावान्तरजाति~~स्स्य ग्रीहतात्त थापि नासौ फले प्रवृत्तिनिमित्तं साधु~~ निमित्तमि-
त्यर्थः। फला इति नपुंसक इति। प्रवृत्तिनिमित्तं शब्दस्येत्यनुषंगः। फलाहृतिः फलापरजातिः। तत्र यद्यपि पीलोः।

स्थ्याद

फलमितिव्युत्पत्तौ वृक्षावांतरजातिरप्यंगीकृता। तथापि नासौ फले प्रवृत्तिनिमित्तं किं तर्हि फलावांतरजातिरेवेति प्रवृत्तिनिमित्तं॥
तदेतदेवमित्यादि स्त्रियाः पुंवदित्यत्रैव व्याख्यातं। तत एवावधार्यं। किलालपेनेति। अत्र क्वनिष्टत्तावातो धातोरिति लोपः
स्यात्। ७॥ अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः। ७। अनङो द्वितीयोकारस्तूच्चारणार्थः। ङकारोंतादेशार्थः॥ अस्थ्यादयो
नि वृषपस्या निसंतस्येत्याद्युदात्ताः। शेषमनुदात्तं। तत्रांतर्यतोनुनांदात्त आदेशो प्राप्त उदात्तवचनं। अस्थ्नातादाह्वल्लो
पान। इत्यकारलोपे परे अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इति विभक्तेरुदात्तत्वार्थं। विभाषा ङिश्योरित्यल्लोपाभावपक्षे तू
दात्तस्योकारस्य श्रवणं भवति अस्थनीति। तथा च्छंदस्यपि दृश्यत इत्यत्रैवोदाहृतो वा आस्थ्नामोरिति। एते रदिनरित्या
दि। अत्रांगाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेति। तदंतस्य तावद्ग्रहणं भवति। तथा नपुंसकस्येत्यत्रैतेनुवृत्तस्य श्रुत
त्वादस्थ्यादीनां विशेषणं न प्रकृतस्यांगस्य। तेनानपुंसकस्यापि तस्य ग्रहणं भवति। किमर्थं पुनर्नपुंसकत्वेनास्थ्यादयो विशेष्यंते।
यदृच्छाशब्दानां मा भूत्। दधिर्नाम कश्चित्तेन दधिनेति। नैतदस्ति प्रयोजनं। अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतंत्रा लो

कृविशिष्ठा ताः। छ। शास्त्रार्थस्तेषु कर्त्तव्यः शावै द्वेषु न तदुक्तिषु। एवं तर्हि नपुंसकस्य त्यन्तु ह्रस्वस्याच्चयत्र ह्रस्वी नमा
त्रं अत्र कृतं। एतैरस्त्र्यादिभिः नपुंसकैरिति। छ। छंदस्यपि दृश्यते। छ॥ छंदसि वेत्येव सिद्धे अपि दृश्यत इत्येतत्सर्वो
पाधि व्यभिचारार्थं। अन्यथाऽरंभसामर्थ्यात्कस्य चिदेव व्यभिचारः शंक्येत। तदिदं उक्तं यत्र विहितं ततोऽन्यत्रापि दृश्य
त इति। अस्थ्नि चं नभिति। अनङि कृते अनोनुडिति मनुपो नुट्। अनङो नकारस्य लोपः। छ। इवर्णादिवचने। छ। असी इ
ति। अस्थि औ इति स्थिते। औङः शी भावः पूर्वस्य कारः। तत्र प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घ इति दीर्घस्य ई दीर्घाङ्जसि वा
तिनित्येत्रानिषेधे प्राप्ते वा छंदसीपूर्वो पूर्वसवर्णदीर्घत्वं॥ अकः सवर्णे दीर्घ इति वा दीर्घत्वं। ननु वासत्यपि अस्मिन्वच
वने पूर्वसवर्णदीर्घत्वेनैव सिद्धं। नात्र पूर्वसवर्णदीर्घत्वं प्राप्नोति। परत्वान्नुमा बाध्यत। एवं तर्हि छंदसि नपुंसकस्य पुं
वद्भावो वक्तव्यः। मधोस्तृप्ता इवासत इत्येवमाद्यर्थं। तेन पुंवद्भावेन नुमि शीभावे चासति पूर्वसवर्णदीर्घत्वेनापि सिद्धं। अ
क्षी इति। सत्यं रूपं सिद्धं स्वरस्तु न सिध्यति। अक्षिशब्दो नान्विषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तो वा त। तेन च पुंवद्भावेन स्वरस्या

प्रभावातिदेशइष्यते। तस्मात्स्वरस्यार्थमत्रापीकारएव विधेयः॥ ६॥ नाभ्यस्ताच्छतुः॥ ६॥ इति। अभ्यस्तयोरात इत्याकारलो
पः। ऽऽक्षदितयो दोऽक्षित्यादयः। षट्। तथ्यभ्यस्तसंज्ञाकथं पुनश्चतुर्जि यौगैर्व्यवहितं [redacted] स्यनुमोयं प्रतिषेधः शक्यो विज्ञातुमि
त्याह। शतुरनंतरो न विहित इति। अनंतरईकारः शत्रंतस्य न विहितः। एवं तदनंतर इति। यावद्विहिता न्वेषणे नुमिपर्यवसानं।
६॥ आच्छीनद्योर्नुम्॥ ६॥ अवर्णांताद्गादुत्तरस्य शतुरिति। सूत्राक्षरैस्तावदयमर्थः प्रतीयत इति एवं व्याख्यातं। न पुनरयं
व्यवस्थितः सूत्रार्थः। दूषणस्य वक्ष्यमाणत्वात्। तस्मान्नात्र दर्शितविषयं दूषणं शक्यं कैवक्तुमिति विषयप्रदर्शनपरं द्रष्टव्यं।
यांतीकुलेइति। नपुंसकाच्चेत्यौङः शीभावः। यांतीब्राह्मणीइति। उगितश्चेति ङीप्। करिष्यंतीति। लृट्। लृटः सद्वा। स्य
तनोःस्यइतीट्। अत्रेत्यादिचोद्यं। अंतरंगत्वं पुनरेकादेशस्य शत्रंतमात्रापेक्षत्वाद्। नुमस्तु बहिरंगत्वं शीनद्योरुपाश्रयापे
क्षत्वात्। व्यपवर्गो भेदः। इदमवर्णांतमिंगमयं वा तदुप्रत्यय इत्येवं रूपः। सएकादेशो [illegible] नास्ति। क्षीरोदकवत्। तथा
क्षीरोदके संपृक्ते न ज्ञायते इयत्क्षीरमियदुदकं अमुष्मिन्नवकाशे क्षीरममुष्मिन्नुदकमिति। अवर्णांताद्गादुत्तरस्य
शतुरिति न युज्यते। वक्तुमिति। यथा पूर्वं अवोचधास्तथा न युज्यत इत्यर्थः। तथाहि सर्वत्रैवावर्णानिर्दिष्टा भवितव्यं। कैचित्तु

×न भवति। यथोपसर्गाद्ध्रस्व ऋकारेऽत: ओ आवते। एत्यधिष्ठि। अभीयादिति। इत्यादि अवर्णान्तमंगं शत्रावेतदुभयं युगपदाश्रीयत इति नास्येतादिवद्भावः। ३ ×

का अददती धुनीति कश्चित् स्नुनाऽरु क्नातीति तुदंतीत्येकादेशेन। त्तुनतीत्यात्कां दोष्मा भ्यस्त्व योरात इत्याकारलोपेन। स्यादेतत्

एकादेशविशिष्टेऽतादिवत्‌भावे नव्य पवर्गो भविष्यतीति। तत्राह। उभयत आश्रय इति। यत्र हि पूर्वपरयो उभयं युगपदाश्रीयते। त आ२

त्रांतवद्भावो। एवं तर्हि उच्यते वेदवर्णीता दंगादुत्तरस्य शतुरिति। न वसं प्रत्ययेवं विधः शतो कश्चित्सं भवति। तत्र भूतपूर्वगति

राश्रयिष्यते। एवं यः शतावर्णात्पर आसीदिति तत्राह। भूतपूर्वगत्याश्रयणे वेति। समाधिः समाधानं परिहारः। अ

२४ वर्णान्ताच्छब्दादिति। अंगात्किंतु द्रष्टव्यं अन्यथा ददतीत्यादावपि प्रसंगः। न वति ह्यत्रापि शत्रवयववायी दकारात्परस्तकारः। कथं पुनरव

र्णान्तस्य अंगत्वं। एकादेशस्यांतवद्भावात्। नो हि तदानीं परं प्रत्ययादित्वं अपेक्षितं। तकारस्य कस्कृत: स्वयमेव शत्रवयवत्वात्। एवं भूत

तेन तकारेण पुनरस्यैतदंतविधिः। अंगस्य त्वेतदन्ताप्यावर्तते। अपरे पुनर[illegible]ति अत्रापि पक्षे युगपदुभयं नाश्रीयते किंतु।

क्रमेण तस्यैतादिवद्भावः। ननु तु ददतीत्यादावंतादिवद्भावाद वर्णान्तमंगं भवतु तथापि नातः परे शीन ध्रौतकारेण व्यवधाना

दिति अत आह। न जेति। वक्ष्यमाणो नुम्‌ वतिषेधेन संबद्ध इति। तदन्तु दत्तावि हापि प्रतिषेधे एव विकल्प्यते। न शीन घोवी

ग३

नुम्भत्यवर्णतादिति केन पुनः प्रसंगः। इदमेव ज्ञापकं स्यात्। अस्ति शीनद्योर्नुमिति। तत्तश्च कुर्वतीत्यादावनवर्णतान्नित्यं नुमः
प्रसंग॥ मेवं विज्ञायीति नुम्ग्रहणं॥छ॥ शप्श्यनोर्नित्यं॥छ॥ इत्येतयोः शतुरिति। एतयोः संबंधीयः शता तस्येत्यर्थः। सं
बंधश्च निमित्तमिति भावः। कुचिन्नु संबंधिन इत्यपि पठ्यते। नित्यग्रहणमित्यादि। ननु शारभसामर्थ्यादेव नित्यं भविष्यति। तत्राह।
इहेति॥छ॥ सावनडुहः॥छ॥ इह खनुडनडुहोरामुदात्त इत्यामागमः सर्वनामस्थाने विधीयमानः सोरन्यत्र सावकाशो निर्वकाशेन
नुमा बाध्येत। तथा संबुद्धरन्यस्मिन् सावकाशो नुम्संबुद्धौ विशेषविहितेनाम्संबुद्धावित्यनेनामा बाध्येत। तादृशं क्वाह। अत्र
केचिदिति। कथं पुनरादित्यस्यानुदात्तौ सत्यामाममाः कृतयोर्नुम् भवति। न पुनर्वैपरीत्ये वा सावनडुहित्यत्र सन्निहितो का
रस्तत्परः स्यात्। उच्यते। एवं सति मिदचोऽन्त्यात्पर इति परिभाषाबाधात्। न चाबाधेनोपपत्तौ सत्यां बाधो न्याय्यः।
तत्र यथा परिभाषा न बाध्यते। आदित्यन्तु हन्ति श्वस्तता भवति। तथा च वक्तव्यं। यदि वाम मोऽर्धुमुश्चस्यान्ते दंडभयं अनुगृह
हीतं स्यादिति कृतयोरेव तयोर्नुम् भविष्यति। आममौ च न बाध्येते इति न केवलममेव न बाध्यते अपि तु आममावुभावपि न

रकृतयोर

बाध्येतइत्यर्थः। यथा आम्नन बाध्यते तथा अमिति भावः। न पुनर मो नुमा बाधशंका। अमो विशेषविहितत्वात्। आमम्भ्यां नुमि
ति। न बाध्यत इति विपरिणामेनानुषंगः। अत्रापि यथा आमा न बाध्यते तथा अमापीत्यर्थः। न पुनरामो नुमो बाधशंका। तस्य सामा
न्यविहितत्वात्। अपरे त्वित्यादि। इष्टं तीति वचनादिष्टिरेवेयमिति केचित्। अन्ये त्वाहुः सामान्यविशेषयोः सन्निधौ बाध्यबाधकभावः।
इह तु अनेकेन योगेन व्यवधानं। अस्ति च संभवो यद् नयंस्यादिति। आममो नुमश्च समावेशं इति। यथेति। अत्रापि नाप्राप्ते विधि
र्वृद्धौ दीर्घत्वं आरभ्यते। अथ च संभवात् प्रकरणभेदात् समावेशः। इह तु बहूनि ब्राह्मणकुलानीति। परत्वादमि कृते पुनः २५
प्रसंगविज्ञानान्नपुंसकस्य झलच इति नुम् भवति। ६। इकस्त्वच स्वतवसां छन्दसि। ७॥ ईदूङि त्यादौ त्यदादिषु दृशो नालोचने कञ्
च्चेति किनि नुमिन्न कृते कुत्वं॥ ८। दिव औत्। ९। धातोः प्रतिषेधो वक्तव्यः। अक्षद्यूरिति। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्दूठि कृते दिवु
शब्द एवायमिति प्रसंगः। अथालधिकारात्सिद्धं। अधातोरित्यनुवर्त्तते। कप्रकृतं उगिदचां सर्वनामस्थाने धातोरिति। पदितदनुवर्त्तते नपुंसक झलचो
इत्यत्रापि संबध्येत। ततश्च काष्ठतक्षि ब्राह्मणकुलानि इत्यत्र न स्यात्। तस्माद्दशाकांतदनुवर्त्तयितुं। ततश्च धातोः प्रतिषेधं वक्तव्य वेत्या
चा

ग्रां क्वाह । द्विविति ग्रातिपदिकमित्यादि ॥ पथिमथ्यृभुक्षामात् ॥ पंथा इति । इतोत्सर्वनामस्थाने इतीकारस्याकारे सवर्णदीर्घत्वं ॥ थों
थः ॥ अनुनासिकस्य नकारस्यांतर्यतोनुनासिक आकारः कस्मान्न भवतीत्याह । स्थानिन्यनुनासिकेपीति । अत्रैव कारणमाह । भाव्य
मानोति । केचिद्भाव्यमानोण् सवर्णान्न गृह्णातीति पठंतीति तेषां अप्यण्ग्रहणं ग्राहकोपलक्षणं । तेन अकारोपि [redacted] भाव्यमानो
ग्राहको न भवति । तपरस्तत्कालस्येत्यनेन ग्रहणशंका । उक्तं हि तत्र अनणिविध्यर्थमेतदिति । स्यादेतत् । माभूत्सवर्णग्रहणं । अनु
नासिकास्य वस्तत्र उच्चारणात्सएव स्यादित्यत आह । श्रुह्रोस्य यमिति । अकारविधाने अतो गुणे पररूपत्वं स्यात् । अकारविधानं तु नका
रनिवृत्त्यर्थं स्यात् । नोपविधाने गौरवप्रसंगात् । अंतस्मादाकारो विहितः । इतोत्सर्वनामस्थाने ॥ अद्वचनं किमर्थं । ह्रस्वस्य श्रव
णं यथा स्यात् । नैतदस्ति । सोनावदकः सवर्णदीर्घत्वं भाविष्यति । अन्यत्रापि नोपधाया इति दीर्घेण भाव्यं । तस्माद्धस्वकृत आकार एव विधेयो न तु
आह । आदिति वर्तमान इति । यत्रायं विहितो कारः पूर्वेण वर्तितत्रास्य प्रयोजनं इत्यर्थः । तदेव दर्शयति । अनुक्षण इत्यत्रेति । आकारविधौ
त्वेकमेव रूपं स्यात् । दीर्घविकल्पस्तु तत्क्षणं तक्षाणमित्याद्यर्थं स्यात् । स्थानिन्यादेशवत्परकरणं सुखस्पष्टोच्चारणार्थं ॥ थोंथः ॥

थं२ थः३

पथिमथोर्सिन्। नयाह्तेत्वेयोतथोरेव थकारसज्ञावादत्रसंबंधः। आदेशोऽकारउच्चारणार्थः। स्यादेतत्। थेरंथ इतिस्त्वमस्तु आ
कारादिवर्णितोस्तु। चिशब्दस्यांथादेशः। एवंच ह्लत्वाइतोद्दितिनवक्तव्यमिति। तदपिवक्तव्यम् भु [illegible] थीदिशब्दार्थम्। ७। भ
२६ स्यटोलोपः। ८। पथ्यादिभिः प्रत्येकमभिसंबंधस्येत्येकवचनं। विरोधादिति। सर्वनामस्थाने भसंज्ञायाअभावो विरोधः॥ २६
इह न संबध्यत इति। उत्तरार्थं त्विनुवर्तत इति भावः। ८। पुंसोसुङ्। ९। असुङोङकारोंतादेशार्थः। उकार उच्चारणार्थः॥
पुमानिति पुंसुशब्दस्यागित्वान्नुम् सहितस्य ङोऽनु स्तुनिवृत्त्यापाघेतेङकारश्चिल्लोपार्थः। नकारस्स्वरार्थः। मकारेऽकारउच्चा
रणार्थः। उकारउगित्कार्यार्थः। बहुपुंसीति उगितश्च णोङीप् भवति। इत्येतदादिबोधं। प्रागेवप्रत्ययोत्पत्तेरिति। प्रत्ययः सर्वनामस्था
नं। समासस्यांतोदात्तत्वमिति। नासुङोकारस्य पुंशब्दोकारस्थानिष्टस्वरइति स्वसनधर्मिणः सकारस्य हलः स्थाने तद्धर्मोनुदात्त
आदेशः स्यादित्यर्थः। ननुवोकारस्यकृतमपिसमासस्यांतोदात्तत्वं असुङ्ङिकृतेऽनंत्यत्वान्निवर्त्स्यते। असुङः श्रांत्यत्वात्स्व वर्ति
ष्यते। नैतदस्ति। अंतरंगेस्वरेकृते बहिरंगस्यासुङोसिद्धत्वात्स्वरदृत्तस्यानिवर्तनायोगात्। तदर्थमि[illegible]त्यादिपरिहारः। अर्थ

शब्दोनिवृत्तिवचनः। तस्याभिष्टस्वरस्य निवृत्त्यर्थः। उपदेशिवद्वचनमिति। उपदेशो स्यास्तीत्युपदेशी। सकारः स यथोपदेशावस्थायां
सन्निहितस्तथा सुड्यपीत्यर्थः। ततश्च सर्वनामस्थान इति विषयसप्तम्याश्रयणीयत्वं फलं भवति। तत्र समासानन्तरमेव परत्वाद सुडि कृते पश्चादुद
त्तत्वं भवतु अस्य उकारस्य भवतीति सिद्धमिष्टं। यद्येवं पुमानित्यादौ असमासे उपदेशावस्थायां असुडि कृते प्रातिपदिकस्वरो भवतु सु
डप्येवस्यादित्यत आह। पुमानित्ययं पुनरिति। पुंशब्दे यत्ययोनिर्दिष्टत्वं। तत्सामर्थ्याद्बाधकस्तत्वं। ०। गोतोणित्।०। गाङ्कुटादिसूत्रे यावं
तः पक्षा [illegible] इत्यपितावत एव। गुणदोषाश्च। तद्दैवं यादेशपक्ष आश्रीयते। यद्यदाणिद्वद्भवतीति। परत्वात्परशब्दं यथोक्तौ तरे णापि वर्ति
वत्यर्थं गमयति। यथासिंहो माणवक इति। णिदित्येनेन सामानाधिकरण्यात्सर्वनामस्थान इति सप्तम्यन्तं प्रथमया विपरिणम्यते
ते। तत्र तत्र सर्वनामस्थानस्य णित्कार्यार्थविधेयं न स भवतीति णिति यत्कार्यं तत्सर्वनामस्थाने परे स्यादित्यर्थः। तदाह णि
त्कार्यं तत्र भवतीत्यर्थ इति। चित्रगुरिति। बहुव्रीहौ गोः स्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वं। तत्रासति तपरकरणे गोधिकारेत एव
विध्यनुज्ञानात्सर्वे सर्वपदादेशा इति न्यायेन स्थानिवद्भावे सति गोशब्दं तत्वाणिद्भावः प्राप्नोति। तपरकरणे तु तत्कालत्वा
र्वे सति न भवति भिन्नकालत्वात्। तपरस्तत्कालस्य सत्ये ग्रहणस्य निवृत्त्वादणनाभिन्नकालत्वानियमो भवतीति मन्यते।

कथमिति। ह्रस्वस्य गुणः। जसि चेति गुणे कृते सत्यपि तपरेण तत्कालस्यापि त्वं प्राप्नोत्येवेति प्रश्नः। न च स्थानिवत्त्वविषये लक्षणज्ञाति प
दोक्तपरिभाषा तस्यैवेत्यर्थ प्रसंगात्। अंग वृत्त इत्यादि परिहारः। णिन्न भवतीति णित्कार्यं न भवतीत्यर्थः। भवतु संबन्धावेष परि
हारः। जसि त्वादेशमन्तरेणानिष्टि तत्वादंगस्य नायं परिहार इत्याशंक्याह। अथ वेति। यद्येत्यादिनार्थद्वारकं संबन्धं दर्शयति। २०
७ आनन्तर्यलक्षणे तु संबन्धे विद्र गुणशब्दादपि प्रसंगः। यदि तर्हि अर्थद्वारक संबन्धाश्रयणादेव चित्र गुणशब्दे प्रसंगः किमर्थं तपर
करणमित्याशंक्याह। तपरकरणं तु निर्देशार्थमेवेति। विस्पष्टनिर्देशार्थमित्यर्थः। अन्यथा गोरित्युच्यमाने गुणशब्दस्यापि नि
२७ र्दिश्य संभाव्येत। केचिदित्यादि। एवं पाठे प्रयोजनमाह। घोरशब्दादपीति। ये तर्ह्येवं पठन्ति तेषां घोरशब्देणिदवत्त्वं कथमित्य आ
हृ गो तइत्येतदेवेति। कथं पुनरेषं तदोकारान्तोपलक्षणे शक्यं द्रष्टुं इत्यत आह। वर्णनिर्देशेपु हीति। वृद्धिरादैच्' अतो लोप' इत्यादौ व
र्णनिर्देश एव तपरकरणं दृष्टं। तस्मादिह तपरकरणमोकारान्तोपलक्षणं विज्ञायते। छ। णलुत्तमो वा। छ। णित्कार्यं तत्र भव
तीत्यर्थः। एतेन णित्कार्यस्य पक्षे भावाद्णिद्वद्भवतीत्युच्यते। न तु पक्षे णकारस्येत्संज्ञा ज्ञाति बोधादिति दर्शयति। एवं तत्र्यप्र
वृत्तिकार्याति देशाल्लभ्यते' रकारेत्यादि। नित्य पक्षे वृद्धिरन्यत्र गुणः। प पाचेति। नित्यपक्षे वृद्धिरन्यत्र तदभावः। छ।

सखकारसंबुद्धौ ॥ अत्राविशिदित्यनेन सामानाधिकरण्यात् सर्वनामस्थाने इति प्रथमांतं तत्रोत्तरार्थं असंबुद्धावित्यस्य तिसप्तम्यंतस्योपात्तस्य यथेष्टा
न्वयस्तथा दर्शयति । असंबुद्धौ यः सणि शब्द इति ॥ अनडुहः सौ ॥ सर्वनामस्थाने प्रकरणात् संबुद्धिपर्युदासाच्च सावित्रि प्रथमैकवचनस्य ग्रहणं ।
न तु सप्तमीबहुवचनस्य । आकारविधौ सौ हल्ङ्यादिलोपो न स्यात् । एवं तर्हि सोर्ज्जोदशगोविधीयतां । एवं सिद्धे यदनडुंशब्दात् ततो ज्ञापयति अनडुः एवं
कवि कृत्वं णमस्तीति । तेन यद्वक्ष्यति संबुद्धावपि पक्षे पक्षे ऽनडुः इष्यत इति तद्दुर्बुद्धुपपन्नं भवति ॥ अडुत्वान स्युरहंसो नेतसांव ॥ असंबुद्धावि
विपक्षे ऽनडुः इष्यत इत्यादि यदुक्तं तदा गमादुष्यति । यथायो ऽमिति । संबोधने संबुद्धौ त्रयाणां रूपाणां समाहारः त्रिरूपं पात्रादिः ॥ कानि पु
नस्तानि इत्याह । सांतं अनडो भावपक्षे । नांतं नलोपाभावपक्षे । अदंतं नलोपपक्षे । न ध्यंदिनस्यापत्यं माध्यंदिनिराचार्यः । वष्टि । इच्छति । माध्यं
यामस्य साधुत्वं विंत्यमिति ऽक्षित्यादयः पडितत्रावोवाम । तथा व्याघ्रपदोऽपत्यानां मध्ये वरिष्ठो वैयाघ्रपद्य आचार्यो नपुंसके नपुंसकसंबंधि
नि इगंते हे त्रापा इत्यादौ गुणं इमिच्छतीति ॥ रत्नो कार्थह ॥ तृज्वत्क्रोष्टुः ॥ क्रोष्टुशब्दस्य नत्रु त्यथांत इति । कुशो आक्षाने । सितानिन
मिसिस्याविधात्क्रोकुशिभ्यस्तुन् । संज्ञाशब्द इति । उन्नःमयस्य संज्ञायां विधानात् । इदं बुकस्यैवेयं संज्ञा । वस्तुस्वरूपकथनं वेत
त् । अत्रानंतरं तस्येति पठितव्यं । क्रोष्टुरिति सूत्रे षष्ठी निर्दिष्टेत्याह । तृज्वद्भवतीति । तृजवत् तृज्वत् । तत्र तस्येवेति षष्ठीसमर्थाद्वतिः । तदेव
मुत्तरत्रस्य षष्ठीत्वं । तृजंतस्य यद्रूपं तद्रूपं भवतीति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तृजंतस्यैव लभ्यते । अतिदेशो ऽनेकप्रकारः । निमित्तव्यप

देशतादात्म्यं शास्त्रकार्ये स्वरूपविषयः। तत्रादिसूत्रयाणाम् असंभवाद् नातिदेशः। शास्त्रस्त्रकार्यातिदेशयोश्चायं विशेषः। शास्त्रातिदेशे तेन तेन
शास्त्रेण कार्याणि भवन्ति। कार्यातिदेशे तु अतिदेशवाक्येनैवेति। तत्र च द्वयोर्विप्रतिषेधे फलविशेषः। तद्यथा कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय इति शास्त्रातिदे
शे कर्मकर्त्तरि भावकर्मणोरित्यनेन बाधित्वा स्वाश्रयं कर्तृत्वम् आश्रित्य शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदप्रसंगः। कार्यातिदेशे त्वात्मनेपदमेव प्र
२८ रत्वाद्भवतीति। इह तु नैवंविधो विशेषः संभवतीति नेतयोर्भेदमाश्रित्य विचारः प्रवर्त्तितो भाष्ये। किं पुनरयं शास्त्रातिदेश आहोस्वि २८
९६ द्रूपातिदेश इति। तत्र शास्त्रस्य शास्त्रेण तादात्म्यासंभवमिति शास्त्रातिदेशः। शास्त्रातिदेशाश्रयान्यानुरूपातिदेशप्रसंगः। तदर्थत्वादतिदेशानामा
श्रीयेषक्ते आह। तद्विषयस्थास्त्रं न यूहत्यवातिदिश्यते अ[illegible]नाहत्य वा। यदा तु [illegible] वशास्त्रम[illegible]तिदिश्यते तदाहत्येति पक्षः। अथ कुत इदमेकवाका
र एव विवक्षितः। चकारः स्वनार्थः। तेकास्वस्त्रसिद्धां शंकां निहत्यर्थः। न च दित्यव्यमाने अप्रसिद्धयोतिदेशः शंक्येत। तस्मात्तत्र जंते
यह काऽप्युक्त इति शास्त्रं कार्यं वा तदतिदेशो नाहत्येति पक्षः। तत्राहत्येति पक्षे छन्दसि जातिदीर्घत्वमेकमतिदिष्टं स्यात्। अनडुह् गुणरप
रत्वादीन्यतिदिष्टानि। अनडुह्। अडुशानपुरुदंसोनेहसां चेत्यनङ्। सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ। गुणः। उरण्रपरः। रपरत्वं। एतानि नहि एतौ हलि संज्ञौ नवि न३
धीयन्ते। ननु च दीर्घत्वेऽतिदिष्टेऽनडादीन्यतिदिष्टान्येव भवन्ति। कथं। दीर्घविधावुपधाया इति वर्त्तते। असंश्चोपतिष्ठते। ततश्च ऋदितस्तु नुम्
तस्यापि दीर्घो भवतीत्यनडुहो उपधाया अचो दीर्घो भवतीत्युक्तं भवति। न चाकृतेषु नडादिषु ऋतुन्नं तस्योपधा दीर्घभाविनी संभवति। ऊसिनगुणा
।अष्ट इति बंधनस्य समासांतस्य वा अतिदेशः शंक्येत ।५

तु४ ग्रासि४ दि५ ×स्या६ यणो३

वादेशयोः कृतयोः संभवतीति। नह्येकस्माद्दरणं योगारंभं प्रयोजयति। यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्। अहन्निति यत्र क्रोष्टुशब्दस्य ग्रहणं कुर्यात्। अथ वा स्त्रियां वा
विभाषा तृतीयादिष्वचीत्येवमर्थं तु नस्त्र्यचः क्रोष्टुरिति वक्तव्यं स्यात्। इति गौरवं स्यात्। स्यादेतत्। अविरुद्धात् इत्यस्यानंतरं क्रोष्टुशब्दः स्त्रियां वि ष्ट३
भाषा तृतीयादिष्वचीति सदेशार्थं वक्ष्यामि नास्ति गौरवमिति। एवमपि क्रोष्टः क्रोष्टरि पंचक्रो[illegible]रौ इति न सिध्यति। नाप्यादृतो हल्यूहग
वादि[illegible]स्वरः। तृज्वत्तस्याध्ययनं तत्वात्। तदेवं [illegible]दीर्घ इति देशोऽपि नातिदेशाप्रपंचेण। [illegible]मिति न तत्सामर्थ्यादनङादीनां बाधो
पतः सिद्धिरित्याहतृ पक्षो दुष्टः एव। अथ नाहत्यपक्षः। अनाऽनङादीन्यतिदिष्टानि दीर्घत्वमनतिष्टं। नहि तद्गत इति बाधिष्यते। अथ हस्ति ति५
समुदायस्यातिवक्षितं तृकारः। न वा हत्पक्षे आश्रीयते। किं तर्हि तृचि परे तद्दृष्टं चकिं च न निबंधनं तस्य सर्वातिदेशः। एवमपंगप्रकरणादं
गाधिकारविहितं यत्कार्यं तत्तदेवातिदिश्यते। न च विज्ञकेऽच्छमनांगं। यथा विण्वङावेनहृद्यादीन्येव भवंति। न तु मिङादेशास्ततश्चरप
रत्वमनतिदिष्टं स्यात्। रपरत्वमप्यांगं। कथं। कार्यकालं संज्ञापरिभाषं। सतोडि सर्वनामस्थानयोर्गुणो भवति ऋ पुल्लिंगमिदं भवति ऋर् अणपर इति।
स्त्रियां वेत्यत्र नहि क्रोष्ट्रीत्यत्र नांगयोरीकारयणोरतिदेशो न स्यात्। व च ना दुर्विष्यति। न तृज्वंतस्य स्त्रियामांगं कार्यं वदति। स्त्रियामप्यांगमसौ। पं
चभिः क्रोष्टृभिः क्रोष्टोः रथः पंचकर्तृः पंचक्रोष्ट्रीरिति स्त्रीलिंगे कर्तृशब्देऽिसंबुद्धौ ऋदृशस्य गुणस्यातिदेशः स्त्रीत्वे चात्र संभवति। नहि संबुद्धौ ह्रस्व
क्रोष्टो क्रोष्टुरित्यनेन सिद्धमसंबुद्धावित्यधिकारात्। ओ वा विभाषा तृतीयादिष्वचीति विकल्पः स्यात्। स्यादेतत्। स्त्रियां वेत्यत्र नकिं वान्निमित्त

ता६ नि५

×नर ×त ×दे ×चा२ ×तत्रापि२ ×डो२ ×अति३

२७ मुपादीयते। ततश्च प्रागेवविंशतकुलतेः स्त्रियांवर्त्तइत्येवत्ऽं तस्य दृष्टस्यातिदेशः। नचतदांगं संभवतीति नांगस्यात्यतिदेश इति। एवमपि पंचभिःको २७
ष्टीभिः कौ नैर थैरित्यत्र नकथं दहऽ तत्तद्रूपसूत्राद्युत्पन्नैः संभवेद्वृत्ति। तथाविभात्ततीयादिष्वपीत्यत्रापि कोष्टरीत्यांगस्य गुणस्यातिदेशात्
संभवात्कोष्टोः क्रोष्टुरितिपणशास्त्रमुत्तरशास्त्रेणानांगंनातिदिश्यते। नापिस्वरः। ननु तृतीयादिग्रहणसामर्थ्यादनांगमपिदिश्येत।
अपि न्यथाविभाषान् विशेषवक्ष्यबूयात्। नैतदस्ति। अभावातिदेशार्थं तृतीयादिग्रहणंस्यात्। वतिनिर्देशोयं भावातिदेशस्यदृष्टत्वात्। य
थामरुन्मूलिवदस्मिन्ग्रामेऽमात्। आत्वापि तृतीयादिषु भाषितपुंस्कमित्यत्र नुमन्चयोरभावोतिदिश्यते। यद्यपि वत्यासत्तेरांगम
वातिदिश्यतेइति स्थितिः। तदानसर्वास्तु तृतीयादिषु भावातिदेशः संभवतीतियस्य शास्त्रस्य भावस्तऽतेदृष्टस्तस्यैवतेपि तस्य भावाति
दिश्यते। यस्यत्वभावस्तऽंतेनुन्तेपि तस्याभावस्यातिदेशः स्यात्। ततश्च क्रोष्टुक्रोष्टा इत्यत्राधिकल्कस्तृणयोर्गुणनौ भावयोरभावोऽति
दिष्टः स्यात्। तदेवं शास्त्रातिदेशस्य बहुच्छिद्रत्वाद्रूपातिदेश एवायमाश्रयणीयः। तदाह। रूपातिदेशोयमिति। यद्येवं यस्यकस्यचित्तृऽं
तस्यरूपमतिदिश्येत पृक्तावकेति। तत्राह। प्रत्यासत्तेरिति। अथैतस्मिन्नरूपातिदेशपक्षे योगस्समवायियद्रूपं कोष्टारौ पंचक्रो
ष्टीभीरथैः क्रोष्ट्रि क्रोष्टा क्रोष्टुः को ष्टरीति। सावाकारांतं दिवचनो दीर्घआरंतं स्त्रियांकृविडेक्रांतं कविदकारांतं

४स्स४

तृतीयादिषु रेफान्तं । डुसिडुसोरुरं तं ऽनवरंतमिति न दृतिदि दृश्यते । आहोस्विच्छास्त्रीयं यद्रूपं खुब्छ्रँ त्वौ त्वं ऽवक्रोरि त्यपदेशावाक्येऽतिदे
शावाक्यवशकृतं न तदृतिदि दृश्यते । तत्राद्यपक्षेतु दातृपणा हलुझ्र वीदिति स्वरो न सिध्यति नस्त्रिक्रोष्टुना तृच्कारावस्थादद्याय तो यमुदात्त यणः स्यात् । तस्मात्
द्वितीयपक्ष आश्रयणीयस्तदा तृतवक्रोष्टुरिति दितिं । न त्वत्रापि पक्षेऽदात्तिवाक्येऽतिदेशावाक्यं तृ शब्दस्योदात्तस्योच्चारणाभावादुच्चारितस्य वा गुणा
नामसंदेना किंचित्करत्वात् स्वरस्यातिदेशो न स्यात् तृचकारग्रहणसामर्थ्यात् स्यादतिदेशो भविष्यति । तर्हि दा ह । अंतोदात्तत्वमि ति । यद्दामान्नं
स्वरस्यातिदेशः स्तृ ऽनंतरूपे तदिष्टं यथा त्वं ऽवुच्चादीचीदीनि स्वेन स्वेन शास्त्रेण भवंति । स्वरोप्येवमेव भविष्यति । वतिनिर्देशावायमतिदेश
आश्रितः । यदि तु वतिनिर्देशमकृत्वा स्थान्यादेशभावमाश्रीयेत् । नकिंचिदनिष्टं तथा तु न कृतमित्येव । ॥ स्त्रियां च ॥ क्रोष्टुशब्दस्तृ ऽज्वद्
वतीति । अर्थकथनमेतत् । वत्यंतं तु सुकं पठितुं । अन्ये त्वेन तृथपर्यालोचन न्यायात् स्वे सूत्रेपि क्रोष्टुरिति प्रथमांतं मन्यंते । अनुक्रियमाणं हि रूपं विनापि शब्द
संगात् तृऽज्वद्भावो न कृतः । वतिरपि तृतीयासमर्थादेव । तृऽनं तेन तुल्यं वर्त्तत इति । तद्रूपभाक्त्वेन तुल्यत्वमिति । रूपातिदेशत्वं । एवं बहुवर्त्म सूत्रे व्याख्यं
येतस्येति न पठितव्यं । तृऽनंतस्य यद्रूपं तदस्य भवतीत्येतत् स्वार्थकथनं । अत्र यदि विभक्तौ वित्यनुवर्त्तेत क्रोष्टुभिः क्रिः स्यादिति बहुव्रीहौ भक्ति शब्दस्य
स्त्रियादिषु पाठात् तु व.ऽ. क्रोष्टुभक्तिरिति न सिध्यति । समासार्थायां विभक्तौ लुप्तं मतात्सु प्रसात् । अथवा क्या वस्थ स्थापामेव तृऽज्वद्भावो भविष्य
ति । अंतरंगत्वात् गानपि विधीन् बहिरंगो ऽलुक् बाधते । तस्मात् त्रावृत्किं निमित्तत्वेन शक्या श्रयितुं । किं तर्हि निमित्तमित्याह । कथ्यादित्यादि ।

वाभावे २

४सु.

हपंचकोष्टरितिंतथा ५ य

×चा६ ×पु१ ङीष्प्रत्ययो निमित्तं भवति। स्त्रियामिति नेवं विज्ञायते स्त्रियामर्थ इति। कथं तर्हि स्त्री ई स्त्रीत्वस्य द्योतको य इकारस्तत्रेत्यर्थः।
कथं तर्हि पुनर्गौरादिपाठे स्त्रियामिति नदीसंज्ञानिमित्ता वाँमा गामोटाक्रियते। एवं वदता मनिष्माह। तेषामिति। पंचकोष्ठभिरिति। त
अर्थगतं व स्त्रीत्वमिकार ओराया स्त्रियामिति नदीसंज्ञा लुकीति स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुक्। तत्र न लुमतांगस्येति प्रतिषेधादिकारो निमित्तं स्यादे ३०
द्विता र्थसमासः। आर्तीपस्य ठकोऽर्थ्यर्थ पूर्वेति लुक्। लुकू तद्धित लुकीति स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुक्। तत्र सर्वनामस्था ने पूर्वेणि वत्‌ऽवङ्वत् सिद्ध इति द्वितीयादिवि
३० द्वावापि न सिद्ध्यति। अंतरंगाणां वर्त्विधीनां लुकावा धना न्यहर्वमेवत्‌ऽवङ्वा लभ्यते तत्र सर्वनामस्थाने पूर्वेणि वत्‌ऽवङ्वत् सिद्ध इति द्वितीयादिषु ङ्‌ादिषु पि उत्तरस्त्रेण विकल्पः प्राप्नोति। पंचकोष्ठा। पंचको
सिद्धिरुक्ता। सर्वनामस्थाने पि संबुद्धौ पूर्वैस्त्रेणासिद्धिरेव पंचकोष्ठून्रा न थात्‌ तीयादिषु ङ्‌ादिषु पि उत्तरस्त्रेण विकल्पः प्राप्नोति। तत्र प्रति विधेयमिति। वचनमेवात्र शरणं।
३० पुनेति। नाचारवे पस्मिन्नपरत्वादिकल्पएवप्राप्नोति। अंतरंगत्वाद्यमनित्यो विधिर्भविष्यति। सूत्राक्षरानुरोधेन वशाद्वः पठितः। ननु वयध
यतर्हि गौरादिषु न पठंतितेषां किं निमित्तं। नकिंचिदित्याद्‌। पेलित्यादि। स्त्रियां वर्तमानइति। सूत्राक्षरानुरोधेन वशाद्वः पठितः। ननुवयध
यतर्हि गौरादिषु न पठंति तेषां किं निमित्तं। अंगस्येति त्वाश्रीयते। अंगे वाश्रिते प्रत्ययो प्याश्रितएव। यथा क्रमंगस्येत्यत्र वचने त्यादिस्त्रसिद्धौ द्वये। स त्यं का
पिनरो हे न किं च न्निमित्तमाश्रीयते। अंगस्येति त्वाश्रीयते। अंगे वाश्रिते प्रत्ययो प्याश्रितएव। तत श्च प्रत्यय इत्यस्यांगसंज्ञामुरदंत स्यैत्वं वचति निमित्तभावः। स न्नि दे
भा८ र्यकाल्वे संज्ञापरिषेकं तदुक्तं। तत्रहि एक्तेज्ञदित्यत्रांगसंज्ञास्त्रे मुपात्तस्तते। ततश्च प्रत्यय इत्यस्यांगसंज्ञामुरदंतस्यैत्वं वच्यतिनिमित्तमावः। ननुपरंनिमित्तमाश्रीयते।
रविवक्षितत्वात्। हइत्‌तु यथोद्देशपक्ष आश्रीयते। ततश्च वस्तुतोंगस्य स्त्रियां वर्तमानस्य कोष्टुशब्दस्यत्‌ऽवङ्वा बोधी धीयते। नवांगसंज्ञांगस्य कार्य। अं
अंगसंज्ञा वप्रत्ययपल्दे लक्षणे न भवति। अंगस्येति वचना ल्लक्षणं गसंशय्य यत्कार्यं प्रत्ययलक्षणेनं तदेव प्रतिबिद्धयते। नवांगसंज्ञांगस्य कार्यं। अं

×ष्य१

× श्री १ तृ १

तोदात्त एव क्रोष्टुशब्दो भवतीति। गौरादिपाठे ङीष्प्रत्यये स्वरेणान्तोदात्तः। अत्रापि पक्षे तृज्वद्भावे हलन्त एवादित्यन्तोदात्त एवेत्येव शब्दार्थः। स्य २
केचित्तु ङीषं प्रोदात्तमुदात्तं पणइत्येवोदात्तत्वमितरथा ङीबि परत्वात् तृज्वद्भावे यस्वरे सति शिष्टत्वेन ङीपोऽनुदात्तत्वप्रसंगा
दित्याहुः॥ ७॥ विभाषा तृतीयादिष्वचि॥ ७॥ अत्रापि विभाषेयं। स्त्रियामिति नानुवर्त्तते। पंच क्रोष्टुत्यादावंतरंगत्वात्पूर्वं णिनित्यस्तृज्व
द्भावो भवतीत्यवोचाम। तेनोभयत्रविभाषा पचिन भवति। पूर्वविप्रतिषेधेनेति। तृज्वद्भावस्यावकाशः। क्रोष्टुपुंसा नुमो नुडोरवका
शोऽनुने त्रपुणे अग्नीनाम् वायूनां [illegible] प्रियक्रोष्टुनेत्यादावुभयप्रसंगे पूर्वविप्रतिषेधः। अथ किमर्थं तृज्वद्भावो विधीयते यावता
कुरोरेवत्व विक्रोष्टरित्यादिसिध्यति। तुन्नंतस्यासंबुद्धौ सर्वनामस्थाने स्त्रियां च प्रयोगो मा भूत्। तृजंतस्यैव यथा स्यात्। विभाषा तृ
तीयादिष्वचीत्यत्र तर्हि किमर्थं। तृजंतस्य क्रोष्ट्रेत्यादि सिद्धं। तुन्नंतस्य क्रोष्टुनेत्यादि। यद्येतर्हि जातु उभयं भवति। तथा हलादावपि स्या
त्। एवं शास्त्रस्यापि। तुन्नंतस्यैव वर्त्तते प्रयोगद्यते। तेन तद्रूपि कैनियमार्थं तृतीयादावेवोभयं तत्राप्यजादावेवेति। परस्तु मन्यते अनि
धानस्वाभाव्यादेव तुन्नन्तो व्यवस्थितविषयः प्रयोग इति तं प्रति सूत्रत्रयमपि शक्यमकर्त्तुं॥ ७॥ चतुरनडुहोरामुदात्तः॥ ७॥ अत्र सर्वना
मस्थान इति स्वर्यते। न तृतीयादिष्विति। आगमानुदात्तत्वस्य बाधनार्थमुदात्तवचनं। तदंविधिरत्र न भवति इति। अंगाधिकारे तस्य त

×दीर्घलेट्नेऽ४ ×ष्य४

दुत्तरपदस्य चेति वचनात्। ञियच त्वादिति। बहुव्रीहौ सर्वनाम ~~स्थ सं ख्यायोः स्य~~ संख्यायोरूपसंख्यानमिति चतुरशब्दस्य पूर्वनिपा
पर ते प्राप्ते बाधित्वा प्रियस्येति प्रियशब्दस्य पूर्वनिपातः। छ। अम् संबुद्धौ। छ॥ चतुरशब्दस्य केवलस्य संबुद्ध्यसंभवादुपसर्जनस्यैवास्योदा
हरणं। अनडुहः स्त्र प्रक्रमाभेदाय। तदंतविधिरत्रेष्यत इति। प्रदर्शनाय चतुरंदंतस्योदाहरणं॥ अनडुहः स्त्र प्रक्रमाभेदाय तदंतविधिरित्यत्रे ३१
३१ इति प्रदर्शनाया चतुरंदंतस्योदाहरणं। छ॥ ऋत इद्धातोः। छ॥ मातॄणां इति। ननु बहिरंगलक्षणि कृत्वा इत्वात्र न भवति। यत आह। लाक्षणिकस्यापीति प्र
31 ज्ञयोजनं इत्याह। चिकीर्षतीति। अतस्तदर्थं धातुग्रहणमिति भावः। कश्चित्तु एतावदेव न पठ्यते। छ। उपधायाश्च। छ॥ एवं णरू ऋकारांतस्य धौरित्वं ×तो५
उक्तं उपधाया अपि यथा स्यादित्ययमारंभः। न तु च एवं योगे धातुना ऋकारं विशेषयिष्यामः। धातोर्य ऋकारो पदं तत्र स्थ इति। इहापि तर्हि प्राप्नो
ति ऋकारमिच्छति ऋकारीयतीति एवमपिकृत स्थानीयतासि ह। ऋत इत्यस्यानुवृत्ते रंतस्य न भविष्यति। तथा तु नहूतमित्येव। कीर्त्यतीति। कृतसं
शब्दने। चुरादिः। छ॥ उदोष्ठ्यपूर्वस्य। छ॥ निपृतीं इति। पृपालनपूरणयोः। नष्टाख्या पूरणं तच्छिँ मदामिति निष्ठानत्वप्रतिषेधः। मुमूर्षतीति। मृङ् प्राण
त्यागे। स्तु स्तूर्षतीति। स्मृ चिंतायां। स्पृ स्पूर्षतीति पाठे स्पृशब्दो पतापयोः स निवृत्तं ह्येताहिने उ भावपक्षे रूपं। एवं एवं तु युक्तः पाठः। पृथगुदा
हरणस्य वक्ष्यमाणत्वात्। दंतोष्ठ्यपूर्वस्यापि प्रोतादि। ओष्ठ्यतया गोत्र विवक्षितः। नेतरथा वृत्तिरिति भावः। ओष्ठ्यात्ते त्यादि। यथा हलन्तइ
×कि रतिगिरतीति। कृ विक्षेपे। गृ निगरणे तुदादी। आस्तीर्णं विस्तीर्णमिति। स्तृञ् आच्छादने। शृ हिंसायां। ऋ [illegible] दीर्घः। रदाभ्यामिति निष्ठानत्वं। ७४
त्री

यत्रांगेन हल्लिशोष्यते। तेन संप्रसारणं। ते मैव पुनरंगं तथा त्रापि अंगस्यावयव ओष्ठः पूर्वोय स्मात्तदंतस्यांगस्येति। इत्वोत्वाभ्यामित्या
दिः इत्वोत्वयो द्वित्वितान्यक उदाहरणान्युवकाशः। गुणश्च खारवकाशश्च यनं। सायकः। उभयत्र संगविप्रतिषेधः। आस्तरणमिति। ना
त्र रणा गुणस्य नित्यत्वं। लक्षणभेदोत्त्वं हीगं तल्लक्षणो गुणः प्राप्नोति इत्वोत्वे कृते लघूपधगुणः। छ।। बहुलं छंदसि। छ।।। ननु रिङ् गुरि
रिति। दृद्द भ्यामादृगमदन्तेति कि न्नत्ययपः। उ तं। तस्य द्विर्वचने वीति स्थानिवद्भावात् दृद्द इत्यस्य द्विर्वचनम्। उरदत्वं। पवित्रनामेति। पूइत्येतस्मा
उत्तरं वं वत्तरकिन्न। इत्वोत्वाभावे यण्। तस्य स्थानिवद्भावाद्विर्वचनं। अतिशायने तमप्।। छ।। ।।छ।।। छ।। श्रीः छ।। इति श्री हरिदत्तमिश्रविरचिता
यां पदमंजर्यां सप्तस्याध्यायस्य प्रथमः पादः संपूर्णः।। छ।। श्रीगणेशायनमः।। ।।छ।। श्रीवागीश्वर्यै नमः। सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु।।
अत्र सिचि परस्मैपदेष्विति द्वे अपि परसप्तम्यौ। तत्र सिचांगापेक्षं परत्वं परस्मैपदानां सिजपेक्षं। इको गुणवृद्धीति वचनादिक इत्यपतिष्ठ
ते। तत्रैकांगस्य विशेषणा तदंतविधिर्भवति। त्यिादइंगं तस्यांगस्येति। उदाहरणे अचैषीत्। अस्तासिचोप्ष्टत् इतीटनिषः। सेटः सिवृदि ईटीति
लोपः। ननु चांतभूतत्वात्सिज्ञापेक्षत्वात् गुणोंतरंगः बाति भूतं परस्मैपदं सिजं वापेक्षत इति वृद्धिर्बहिरंगा तत्रश्च पूर्वं गुणेन
तः इगंतस्यांगस्येति नोपपद्यत इत्यत आह। अंतरंगमपीति। यथैव नादि गुणं बाधते तथा वङमपि बाधते तत्राह न्यतु वीतेन्य धुवी

त्रै ४ बा ३ ति १ ×दा २

दित्यत्रैति । एतस्कृतो । त्रविधूनने । कुटादीयत्रासिद्धिः । अवत्तिनेतत्रां तरंगं बाधते इहतु अपेक्षादत्र हता सतिनो सेते बाधितुं । ननु च यथा
गुणो बाध्यते एवं प्रतिशेषोपि बाधनीयः । न बाधनीयः । येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं नवति । गुणो नाप्राप्ते वृद्धिरारभ्यते । प्रतिशेषे तु प्राप्ते वा प्राप्ते
वेति । अथैवं कस्मान्न कल्प्यते ॥ अंतरंगाद्गुणे कृते वचनादनिको वृद्धिर्नवति । अचेवीदित्यादावेकारस्यापि हावीदित्यावेकारस्येति । तत्रायमप्ययं
। स्य कृणो वचनात्सिद्धिः । कृणां न कर्तव्यं नवति कथमोनयीदत्र यीदित्यादावंतरंगत्वाद्गुणायादेशयोः कृतयोर्यतानां नेयेव प्रतिषेधः
सिद्धः । नैवं शक्यं कल्पयितुं । एवंहि कल्पमाने अजेसीदित्यादौ व्यंजनांतस्यापि वृद्धिप्रसंगः । वदव्रजहलंतस्याचइत्यपवादो व्यंजनांतस्य वृद्धि
बाधिष्यते । नाप्राप्तायां तस्यामारंभात् । यत्र तर्हि सा प्रतिषिध्यते । अदेवीदित्यादौ तत्र व्यंजनस्य मित्विवृद्धिः प्राप्नोति । नेष दोषः । नेटीत्यने
नहलंतस्य योदित्यावारभ्यिवीतस्य गात्रानुस्वारसिविवृद्धिः प्राप्नोति । अत्रापि तरंगत्वादवादेशे कृते हलंतलक्षणा यानेटीति प्रतिषेधः । अतोल्ल
देर्लघोरितीं विकल्पः कस्मात्पयिसि विवृद्धिरित्यलक्षणवेनवति । इहतर्हि न्यवीनायवीदिति । कुतिरिति प्रतिषेधान्नवाप्नोति । अनिल लक्षणा
रम्भात्पूर्वप्राप्ति प्रयेवः । अंतरंगत्वादुवडादेशात्तावेष्यति । इहतु आकार्षीदिति गुणकृते हलंतलक्षणा वृद्धिः यत्रापि प्रतिषिध्यते अतारीदस्तारीदि
तत्राप्यतोल्लांतस्येति सिद्धा वृद्धिः । इहतत्युपावीदपावीत् । अंतरंगत्वाद्गुणावादेशयोः कृतयोर्हलंतलक्षणायानेटीति प्रतिषे

× यावनीवृद्धिः प्राप्नोति । वदव्रजेति सिविवृद्धिरिति प्रतिषिध्यते इहतु अगवी ४ ३२